

**KO E MINITI 'O E
FEME'A'AKI
'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E
FALE ALEA 'O TONGA**

FIKA	8
'Aho	Tusite, 2 'Akosi 2022

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue, Polisi & Tāmata Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua	Hon. Siaosi Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala	Hon. Poasi Tei
'Eiki Minisitā Lao & Pilisone	Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e Tānaki Pa'anga Hu Mai	Hon. Tatafu Moeaki
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula	Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui	Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakala	Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai	Hon. Semisi Fakahau
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua	Hon. <i>Sangster</i> Saulala
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata	Hon. Fekita 'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā	Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi	Hon. Sevenitini Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Vaea	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu
Lord Tu'ivakanō	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Tongatapu
Lord Fohe	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu
Lord Tu'ilakepa	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana	'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai
Lord Nuku	'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili	'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongo Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu	Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu	Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu	Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu	Dr. Pohiva Tu'i'onetoa
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua	Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai	Veivosa <i>Light of Life</i> Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongo Niua	Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 8/2022
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Tusite 02 'Aokosi, 2022
Taimi: 10.00 am**

Fika 01	:	Lotu	
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa 'o e Fale Alea	
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea	
Fika 04	:	LAO FAKAANGAANGA:	
		4.1	Fika 3/2022: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki he Ngaahi Hia 2022
		4.2	Fika 4/2022: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaahi Hia 2022
		4.3	Fika 5/2022: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2022
		KOMITI KAKATO:	
Fika 05	:	Ngaahi Tu'utu'uni:	
		5.1	Fika 1/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Fakatau Fakapule'anga 2020
		5.2	Fika 2/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki Hono Pule'i 'o e Pa'anga 'a e Pule'anga (Ngaahi 'Akauni) 2021
		5.3	Fika 3/2022: Tu'utu'uni Lao (Fakatonutonu) ki Hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2021

		5.4	Fika 4/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) Fakahā 'o ha Tu'unga Fakatu'utamaki ki he Mo'ui (COVID-19) 2021
		5.5	Fika 6/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau Pa'anga Hu Mai 2021
		5.6	Fika 7/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Lesisita 'o e Kau Faiako) ki he Ako 2021
		5.7	Fika 8/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tukahau 'Ekisia 2021
		5.8	Fika 9/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute Kasitomu 2021
		5.9	Fika 10/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Tukahau 'Ekisia 2021
		5.10	Fika 11/2022: Tu'utu'uni (Fakatonutonu) (Fika 3) ki he Tukahau 'Ekisia 2021
		5.11	Fika 12/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki Hono Pule'i 'o e Ngaahi Ngaue Tanaki Pa'anga Hu Mai 2021
		5.12	Fika 13/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Tute (Pacer Plus) 2021
		5.13	Fika 14/2022: Ngaahi Tu'utu'uni (Fakatonutonu) ki he Toutai (Kolo Matatahi) 2021
		5.14	Fika 15/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Inivesi Muli 2021
		5.15	Fika 17/2022: Ngaahi Tu'utu'uni ki he Lesisita 'o e Kau Ngaue Fale'i ki he Fakafuofua Uesia 'o e 'Atakai 2021
Fika 06	:		LIPOOTI/FAKAMATALA FAKATA'U:
		6.1	Potungaue ki he Ngaahi Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga 2020/2021
		6.2	Potungaue Pa'anga 2020/2021
		6.3	Potungaue Mo'ui 2020/2021
		6.4	Potungaue MEIDECCE 2020/2021
		6.5	'Ofisi 'o e 'Ateni Seniale ki he 2017

		6.6	‘Ofisi ‘o e ‘Ateni Seniale ki Sanuali 2020 ki Sune 2021
		6.7	‘Ofisi ‘o e ‘Atita Seniale 2020/2021
		6.8	Fakamatala Pa’anga ‘a e Pule’anga ki he Ta’u ‘oku ngata ‘i he ‘aho 30 Sune 2021
		6.9	Komisoni Fili 2020/2021 (Lipooti ‘i hono fakahoko ‘o e Fili Lahi 2021)
		6.10	Potungaue ki Muli 2020/2021
		6.11	Potungaue Fakamaau’anga 2020/2021
Fika 07	:	Ngaahi me’a makehe	
Fika 08	:	Kelesi	

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga.....	9
Lotu	9
Ui ‘a e Fale	9
Poaki.....	9
Me’a ‘a e ‘Eiki Sea.....	9
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 3/2022	10
Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki he Ngaahi Hia 2022	10
Fakamahino’i he Sea founa ngāue ‘a e Fale.....	11
Fokotu’u & poupou’i tukuhifo ki he Komiti Kakato e Lao Fakaangaanga fika 3/2022	12
Lao Fakaangaanga fika 4/2022	13
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 4/2022	13
Lau ‘uluaki mo lau ua e Lao Fakaangaanga fika 4/2022	13
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i Tute & ‘Ekisia.....	14
Lau 1 & 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i Tute & ‘Ekisia	14
Fokotu’u tukuhifo ki he Komiti Kakato Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i Tute & ‘Ekisia	15
Kole ke toloi alea’i ngaahi Lipooti Fakata’u ngaahi potungāue Pule’anga kae fai ha vakai ki ai	16
Poupou ke toloi alea’i ngaahi lipooti fakamatala fakata’u & kole na’a lava fakahū mai palani fakata’u ngaahi potungāue Pule’anga	16
Fakamanatu malava pe fakahū mai tohi fehu’i mea Mēmipa ki he Pule’anga	17
Me’a Sea Komiti.....	17
Fakama’alama’ala he fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia 2022.....	18
Tokanga ‘oku tonu ange tu’u fakatonga’i fo’i lea <i>traffic</i> he Lao faka-Tonga	18
Fokotu’u ke tali e fakatonutonu he ‘oku fakapotopoto ke mā’opo’opo e Lao.....	19
Fokotu’u na’a ‘oku lelei ke tu’u pe fakalea he Lao lolotonga kae liliu pe ‘uhinga’i lea	20
Hoha’a Pule’anga lahi ngaahi hopo ‘oku hao ko e ‘ikai mā’opo’opo e Lao.....	20
Fokotu’u ke tali e fakatonutonu ke fenāpasi e Lao Hia mo e Lao Fe’alu’aki he Hala	21
Fakamanatu ko e fatongia Fale Alea ko e fa’u Lao pea ke tali e fakatonutonu ki he Lao	23
Pālotti’i ‘o fakapaasi Komiti Kakato fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga fika 3/2022	24
Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngaahi Hia 2022	24

Puipuitu’a ki he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki he Ngaahi Hia 2022.....	24
Fokotu’u ke fakakau atu mitia fakasosiale he monomono ki he Lao.....	24
Tokanga ki he kupu he Konisitutone ki he ‘atā ke pulusi.....	25
Tokanga ki hano uesia Lao Pule e fonua he monomono fakatonutonu he Lao	26
Tokanga hā e tōnounou e lao lolotonga toe fa’u mai Lao fo’ou	28
Tokanga ki he mama kitu’a fakamatala he ngaue’aki tekinolosia	28
Tokanga ki he fa’u e Lao ‘osi mahino he ‘ikai pe ke ngāue ia	29
Tali Pule’anga monomono Fakafofonga Tongatapu 2 he Lao.....	31
Tokanga ki he lahi maumau’i ngaahi Lao kuo ‘osi fakapaasi atu mei Fale Alea	31
Pāloti’i ‘o fakapaasi Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki he Lao Hia 2021	33
Lao fika 5/2022 – Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pule’i Tute’ ‘Ekisia’ 2022	34
Fakama’ala’ala he Lao fika 5/2022.....	34
Tokanga ki he kupu 2 & kupu 117 he kupu 3 e Lao.....	34
Fokotu’u monomono fakatonutonu Fakafofonga Tongatapu 2 ki he kupu 117 e Lao.....	35
Hoha’a ki he kehekehe fakamatala he fakamatala fakalahi faka-Tonga mo fakapilitānia.....	35
Tali Pule’anga fakatonutonu fokotu’u atu ‘e Tongatapu 2	36
Tokanga ki he kupu 2 (95) (1) e Lao.....	38
‘UHINGA ‘a e Pule’anga ki he to’o fo’i lea fakatupu	38
Tokanga pe ‘oku kapui he Lao kotoa a’u ki he kakai fakakouna ‘oku ‘ave koloa fakatapui....	39
Kole fakama’ala’ala ki he to’o e fo’i fakalea fakangatangata.....	41
Poupou’i tali tukuhifo ki he Komiti Lao e Lao Fakaangaaga ki hono Pule’i Tute & ‘Ekisia 2021	42
Poupou ke ‘ave Lao Fakaangaanga fika 5/2022 ki he Komiti Lao	42
Pāloti’i ‘o tali tukuhifo ki he Kōmiti Lao e Fale Alea Lao Fakaangaanga fika 5/2022	43
Tu’utu’uni fika 1/2022	43
Tokanga ‘ikai ha kupu he tefito’i Lao ki he fakatau fakapule’anga.....	43
Tali Pule’anga Tu’utu’uni ki he Fakatau Koloa he 2010 & tu’o 5 eni hono fakatonutonu	44
Taukave mahu’inga ke malu’i mo e founga fai’aki fakatau koloa e Pule’anga	45
Ngaahi fokotu’u mei he Fakafofonga Tongatapu 5 ki he Tu’utu’uni fika 1/2022.....	49
Fokotu’u tanaki ki he kupu 45(a)(3) fakakau atu Kapineti he aleapau fakatau	50
Mahu’inga e fiema’u ke ‘i ai ha faka’atā makehe ‘i he taimi fakatau fakafokifā	51
Mahu’inga e falala ki he fu’u pa’anga lahi kakai fai’aki fakatau koloa e Pule’anga	52
Mahu’inga ke ‘ave falala ki he Pule’anga ke ngāue lelei ‘aki pa’anga e fonua.....	55

Taukave Pule'anga me'a mahu'inga ke a'u vave tokoni ki he kakai he taimi fu'u fiema'u ai. 56
Tali Pule'anga monomono & fokotu'u Fakafofonga Tongatapu 10 ki he tu'utu'uni 57
Fokotu'u 'ave ki he Komiti Pa'anga Tu'utu'uni fika 1/2022..... 57
Kelesi 59

Fale Alea ‘o Tonga

Taimi: 1015-1020 Pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki kole atu ke tau kamata’aki ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Kau kotoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea hono hiva’i ‘a e lotu ‘a e ‘Eiki)

Kole atu ki he Kalake ke kātaki ‘o ui ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā ‘o e Kapineti, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Ene ‘Afio pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai kae ‘atā ke fakahoko hono ui ‘o e Fale ki he ‘aho ni ‘aho Tūsite 02 ‘o ‘Aokosi 2022.

‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao mo e Pilīsone, ‘Eiki Minisitā Pa’anga mo e Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatula, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakala Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā ki he Toutai, ‘Eiki Minisitā ki Muli mo e Takimamata, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoni mo e Vaotātā, ‘Eiki Nōpele Vaea, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, ‘Uhila mo e Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pohiva Tu’i’onetoa, Taniela Liku ‘o Hihifo Fusimālohi, Veivosa *Light of Life* Taka, Vātau Mefi Hui.

Poaki

Sea ngata’anga ē e taliui ko e poaki ‘oku kei hoko atu pē ‘a e poaki ‘a e ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki mo e Fakalalakala Faka’ekonōmika, ‘Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, Tevita Fatafehi Puloka pea mo Veivosa *Light of Life* Taka. Ko e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau ui ‘oku ‘i ai e tui ‘oku na me’a tōmui mai pē mālō ‘Eiki Sea.

Me’a ‘a e ‘Eiki Sea

‘Eiki Sea: Fakatapu ki he ‘afio ‘a e Tolu Taha’i ‘Otua ‘i hotau lotolotonga, tapu pea mo ‘Ene ‘Afio ko e Hau e ‘Otu Tonga Tupou VI kae ‘uma’ā ‘a e Ta’ahine Kuini Nanasipau’u. Tapu atu ki he ‘Eiki Palēmia Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kapineti, tapu atu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpele kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Hou'eiki 'oku fakatokanga'i hifo ko 'etau 'asenita neongo kuo tukuhifo 'a e ngāue na'e fakakakato he Fale Alea 'aneafi ki he Komiti Kakato ka 'oku fakahā atu 'i he pongipongi ni 'a e Lao Fakaangaanga 'e tolu na'e toloi mai ki he 'aho ni tuku atu e faingamālie ke mou 'uluaki me'a ki ai 'a ia te tau kamata hono lau 'uluaki he pongipongi ni.

Fika 4 'etau 'asenita Lao Fakaangaanga 4.1 ko e Lao Fika 3/2022 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki he Ngaahi Hia. Te u kole pē ki he 'Eiki Minisitā Polisi ke 'omai ha'o fakamatala nounou miniti 5 'ikai toe fiema'u ke toe fakahoha'asi kimu'a pea tau lau 'uluaki me'a mai 'Eiki Minisitā.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga fika 3/2022

'Eiki Minisitā Lao: Mālō 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea tapu ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Mēmipa e Fale ko e Lao Fakaangaanga ko eni 'Eiki Sea 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a lahi ko e taimi pē ko ē 'oku *cross reference* ai 'a e tā tikite 'i he'ene tu'u motu'a na'e *refer* ia ki he kupu 25 ka 'i he *revision* fakamuimui 'oku tonu ke 'alu ia 'o kupu 27. 'A ia ko 'ene ki'i fakatonutonu pē ko e liliu mei he 25 ki he 27 he taimi ko ē 'oku faihia ai 'i he faka'uli fakatu'utāmaki mo e ngaahi alā me'a pehē mālō 'Eiki Sea. Toe fiema'u pē ke 'oatu kotoa 'Eiki Sea e ngaahi Lao ko eni 'e tolu pē te u tukuatu tahataha pē.

'Eiki Sea: 'Oku 'atā pē.

'Eiki Minisitā Lao: Mālō.

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke lau 'uluaki.

Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki he Ngaahi Hia 2022

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 1) ki he Ngaahi Hia 2022. Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke Fakatonutonu 'a e kupu 'e 94 'o e Lao ki he Ngaahi Hia Vahe 4.

'Oku Tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga 'i he fakataha alea 'o e ...

<007>

Taimi: 1020-1025

Kalake Tēpile: Pule'anga 'o pehē:

Kupu 1 – Hingoa Nounou & 'UHINGA'i Lea. Kupu si'i (1): 'E ui 'a e Lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 1 ki he Ngaahi Hia 2022.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Ngaahi Hia fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea 'oku loto ki ai 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *HRH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaea, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Toutai. 'Oku loto ki ai 'a e toko 11.

'Eiki Sea : Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau 'uluaki 'o e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Hou'eiki ko e Lao Fakaangaanga ko eni koe'uhi ko e Lao Pule'anga 'oku fa'a tukuhifo ki he Kōmiti fekau'aki pea mo e lao ko eni, ka 'oku ou fakatokanga'i hifo ko e lao ko eni ko e *consequential amendment* pē hangē ko e fakamatala 'a e 'Eiki Minisitā Lao. Kapau 'oku mou laumālie lelei ki ai, ke hoko atu pē hono fakakakato hono lau tu'o 2 mo hono lau tu'o 3. 'Oku 'i ai ha fokotu'u Hou'eiki? Tongatapu 5.

Dr. 'Aisake Eke : Tapu mo e Feitu'u na tapu mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineti pehē 'a e fakatapu ki he Hou'eiki pehē ki he kaungā Fakafofonga. Na'e 'ikai ke u toki fokoutua hake ki 'olunga he lau tu'o 2 ke ki'i tukuhifo pē mu'a eni ki he Kōmiti Kakato koe'uhi ko e kupu 2 Sea mālō.

'Eiki Palēmia : Sea kole pē 'e 'i ai ha faingamālie.

'Eiki Sea : Me'a mai 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa Fale Alea. 'A ia kapau 'e me'a ko e me'a ko ia 'a Tongatapu 5 'e 'alu ke lau 2 kae toki fai e fokotu'u, ka ko e hangē pē ko ē ko e fakama'ala'ala 'a e Minisitā Lao, ko e liliu pē mata'ifika 'oku 'ikai toe 'i ai ha me'a ko e faka'uhinga ko e fo'i fika pē ko ē 25 ki he 27 ko hono fakahinohino mai ia mei he Fakamaau'anga 'oku tonu ke fakahoko eni hangē ko ho'o me'a Sea ko e *consequential amendment* pē eni ke fakahoko. Ko e 'uhinga pē eni 'e Sea ke fakalele e Fale ni mo 'etau o pē ko e 'uhinga ko e liliu pē na'e tonu ke 25 mo e konga pē ko e 26 ka ko e tu'u ena ko e liliu pē fo'i fika. Ka ko e tuku atu pē Sea ke fokotu'u atu ke lau 2 pea kapau pē 'oku pehē pē 'e he Fakafofonga ia ke tau o 'o talanoa'i 'a e liliu ko eni 25 ki he 27 me'a pē ia 'a e Feitu'u na. Mālō Sea.

Fakamahino'i he Sea founa ngāue 'a e Fale

'Eiki Sea : Hou'eiki ko 'eku 'ohake koe'uhi ko 'etau Tohi Tu'utu'uni ko e hili pē hono tali hono lau 'uluaki 'oku fa'a tukuhifo ki he Kōmiti 'oku felāve'i mo e lao ko ia ke fakakakato hono *public consultation* 'i he Kōmiti felāve'i pea mo e kaveinga ko ia he lao ko ia. Kapau te tau hoko atu ki hono lau tu'o 2 'e tukuhifo leva ia ki he Kōmiti Kakato kae li'aki 'a e tu'utu'uni ko eni he'etau Tohi Tu'utu'uni ke 'ave ke toe fai ha vakai ki ai e Kōmiti. 'Eiki Minisitā Lao,

'Eiki Minisitā Lao : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ko 'eku kole pē 'aku Sea koe'uhi ko e me'a ko eni ko e fakatonutonu ia ko eni ko e liliu pē mata'ifika fakatatau ki he taimi na'e fakalelei'i ai ko ē he Lao 2020 'o fetongi ia ko e kupu ko eni ko ē na'e fa'a ngāue'aki 'i he Lao ko e kupu 25 e

fakatonutonu fo'ou mo e liliu fo'ou ko ē 2020 na'e 'alu ia 'o 27. Pea ko e me'a ia ko ē 'oku fakatonutonu koe'uhi ko e taimi ko ia 'e fai ai 'a e faka'ilo mo e 'u me'a ko ia he faka'uli ta'etokanga mo e faka'uli fakatu'utāmaki 'oku felāve'i ia mo e kupu 27 'o e lao he taimi ni. Kapau 'e 'ikai te tau toe nofonofu atu ai pē mo e fo'i ta'emahino ko ia he taimi ni. Ka ko 'eku kole pē 'aku Sea ke tau tali mu'a 'a e ...

<008>

Taimi: 1030-1035

'Eiki Minisitā Lao: ... 'a e lao ko eni ke fai mo lava ke ngāue, mālō 'Eiki Sea.

'Eiki Sea: Mālō 'Eiki Minisitā, kole atu ki he Kalake ke tau lau tu'o ua.

Dr. 'Aisake Eke: Sea tapu pē mo e Sea .

'Eiki Sea: Tongatapu 5.

Dr. 'Aisake Eke: Pehē ki he Hou'eiki Fale Alea, ko 'eku 'ai atu pē 'e au na'a lava ai pē ā 'o 'ai ko e ki'i me'a 'a'aku ia he kupu 2 (*b*) 'oku ou sai pē au ki he (*a*) koe'uhī kau 'ai atu pē 'e au heni kae 'uhī kapau na'a lava ai pē ia. Ko e, ko e kongā (*b*) kapau 'e te ke fie faka'atā mai he Feitu'una.

'Eiki Sea: Ko ia ko e hili hono lau tu'o tolu 'e malava ke fai ha fokotu'u me'a ngutu mai pea 'o kapau 'e tali 'e he Fale pea fakahū ai pē ia 'o tali hono lau tu'o tolú ko e 'osi ko ē hono lau tu'o ua 'e malava ia ke tukuhifo ki ha komiti pē ko e Komiti Kakatō ke fai hono alea'i kapau 'oku ke lotolahi pē koe 'e tali ho fokotu'u ko ho'o me'a ngutu mai he taimi pē ko ia ko e taimi totonu ia hili hono lau tu'o tolú. Ka tau hoko atu ki he lau tu'o ua ka tau hoko atu ai pē hono alea'i e lao ko eni. Kalake ...

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Ngaahi Hia 2022.

Ko e Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu 'a e kupu 94 'o e Lao ki he Ngaahi Hia Vahe 4.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē, Kupu 1 Hingoa Nounou mo e 'UHINGA'i Lea. Kupu (1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 1 ki he Ngaahi Hia 2022.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau tu'o ua 'a e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Fokotu'u & poupou'i tukuhifo ki he Komiti Kakato e Lao Fakaangaanga fika 3/2022

Dr. 'Aisake Eke: Sea tapu mo e Feitu'una tapu ki he Komiti Kakato ki'i tukuhifo pē ke 'alu

hifo pē ā ki he Komiti Kakato ‘e vave pē ai Sea. Kupu 2.

'Eiki Sea: Hou'eiki 'oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u mei he Tongatapu 5? (pou pou)

Lao Fakaangaanga fika 4/2022

'Eiki Sea: Sai Hou'eiki tau hoko atu ki he Lao Fika 4/2022. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngaahi Hia. Kole atu pē ki he 'Eiki Minisitā Lao ke fakahā mai e lao ko ení.

Fakama'ala'ala he Lao Fakaangaanga fika 4/2022

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e 'Eiki Palēmia, Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale 'Eiki Sea ko e lao ko eni 'oku fakatonutonu kupu 119 ko 'ene foaki e mafai ki he Fakamaau 'a ia ko e Fakamaau Lahi pē ko e Fakamaau Polisi ke ne ta'ofi 'a hono 'ave 'i he *media* ha ongoongo ki he ngaahi hia felāve'i mo ení koe'uhí ko e ngaahi hia fēkau'aki mo e *sex* angahalá 'Eiki Sea pea 'oku, ko e toki fakamafai eni e Fakamaau ka ko e founa ko ē kimu'a na'e toki kole pē ia he kau Loea ke 'oua 'e tuku atu he ongoongo. Ka ko e fo'i lao ko eni 'oku fakamafai'i ai 'a e Fakamaau ke ne fai pē 'e ia 'a e tu'utu'uni ko iá ta'etoe kole. Mālō 'Eiki Sea fokotu'u atu.

Lau 'uluaki mo lau ua e Lao Fakaangaanga fika 4/2022

'Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngaahi Hia.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngaahi Hia 2022.

Ko ha Lao Fakaangaanga ki ha Lao Fakatonutonu 'a e kupu 119 'o e Lao ki he Ngaahi Hia Vahe 4.

'Oku tu'utu'uni 'e he Tu'i mo e Fale Alea 'o Tonga he fakataha alea 'o e Pule'anga 'o pehē, kupu 1 hingoa nounou mo e 'uhinga'i Lea, kupu (1) 'E ui 'a e lao ni ko e Lao Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngaahi Hia 2022.

'Eiki Sea: Ko ia 'oku loto ke tau tali hono lau 'uluaki 'a e Lao Fakaangaanga Fika 4/2022 'a ia ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngaahi Hia fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai e 'Eiki Minisitā 'o e Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō, 'Eiki Nōpele Vaea. 'Oku loto ki ai e toko hongofulu mā ua (12).

'Eiki Sea: Ko ia 'oku 'ikai loto ke tali hono lau 'uluaki e Lao Fakaangaanga fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: 'Oku 'ikai ha fakahā loto ki ai 'Eiki Sea.

Eiki Sea: Lau tu’o ua.

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngaahi Hia 2022.

<009>

Taimi: 1035 – 1040

Kalake Tēpile : ... Lao Fakaangaanga ki ha Lao ke fakatonutonu ‘a e kupu 119 ‘o e Lao ki he Ngaahi Hiá ... Tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá ‘i he Fakataha Aleá ‘o e Pule’angá ‘o pehē.

Kupu 1 hingoa nounou mo e ‘uhinga’i leá, kupu (si’i) 1, ‘e ui ‘a e laó ni ko e Lao Fakatonutonu fika 2 ki he Ngaahi Hiá 2022.

Eiki Sea: Tongatapu 2

Dr. ‘Uhila moe Langi Fasi: Tapu mo e ‘Eiki Sea Fale Alea pea tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé. ‘Eiki Sea kou fokotu’u atu ke tuku hifo mu’a e lao ko ení ki he Komiti Kakató ko e ‘uhinga pe ko e kupu 2.

Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ko ení? (Pou pou).

Mālō Hou’eiki tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i e Tuté mo e ‘Ekisiá. ‘Eiki Minisitā Pa’anga.

Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i Tute & ‘Ekisia

Eiki Minisita Pa’anga: Tapu atu mo e Feitu’u na Sea pea tapu atu mo e Fale ‘Eiki’i pea tapu pea mo e ‘Eiki Palēmiá. Ko e ki’i Lao Fakatonutonu pē ena ko e fokotu’u koe’uhí ko e ngaahi koloa ki he *counterfeit prosecution* ‘a ia ‘oku fai hono ki’i fakalelei’i’aki e kupu 3 pea mo hono faka’uhinga e kupu 3 pea mo hono faka’uhinga e kupu 3 pea tamate’i e kupu 2 Sea, fokotu’u atu.

Lau 1 & 2 Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i Tute & ‘Ekisia

Eiki Sea: Kole atu ki he Kalake ke tau lau ‘uluaki, Lao Fakaangaanga Fika 5 2022

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Tuté mo e ‘Ekisiá 2022. Ko e Lao Fakaangaanga ki he Lao ke Fakatonutonu ‘a e Lao ki hono Pule’i ‘o e Tuté mo e ‘Ekisiá Vahe 11.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē. Kupu 1 hingoa nounou mo e ‘uhinga’i lea, kupu (1) ‘e ui ‘a e laó ni ko e Lao Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Tuté mo e ‘Ekisiá 2022.

Eiki Sea: Ko ia ‘oku loto ke tau tali hono lau ‘uluaki ‘o e Lao Fakaangaanga ko ení fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e ‘Eiki Minisitā e ngaahi ngāue lalahí, ‘Eiki Minisitā ki Mulí, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Laó, ‘Eiki Minisitā Fonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoue, *His Serene Highness* Pilisnisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Vaea, ‘oku loto kiai e toko 12.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ke tali hono lau ‘uluaki e Lao Fakaangaangá fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Lau tu’o 2

Kalake Tēpile: Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Tuté mo e ‘Ekisiá 2022. Lao Fakaangaanga ki he Lao ke fakatonutonu ‘a e Lao ki hono Pule’i ‘o e Tuté mo e ‘Ekisiá Vahe 11.

‘Oku tu’utu’uni ‘e he Tu’í mo e Fale Alea ‘o Tongá he Fakataha Alea ‘o e Pule’angá ‘o pehē, kupu 1 hingoa nounou mo e ‘uhinga’i leá. Kupu (1) ‘e ui ‘a e laó ni ko e Lao Fakatonutonu ki hono Pule’i ‘o e Tuté mo e ‘Ekisiá 2022.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 2

Fokotu’u tukuhifo ki he Komiti Kakato Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule’i Tute & ‘Ekisia

Dr. ‘Uhila moe Langi Fasi: Tapu moe Sea pea pehē ki he Hou’eiki Mēmipa Fale Aleá, Sea ko u fokotu’u atu ke tukuhifo mo e lao ko ení ki he Komiti Kakató. Ko e ‘uhingá ko e kupu 3 pea mo e fakamatala fakalahí.

‘Eiki Sea: ‘Oku ‘i ai ha poupu ki he fokotu’u ko ení?

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ko ‘eku fakalea atu pe

‘Eiki Sea: ‘Eiki Minisita Lao me’a mai

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu’u na ko e fakamatala fakalahi ia ‘oku ‘ikai ko ha kongá ia ‘o e laó. Ke fai hano fakatonutonu mo hano alea’i heni.

‘Eiki Sea: Ko ia Tongatapu 2 kuo tali e Fakatonutonu meí he ‘Eiki Minisita Laó me’a mai pe koe he kupu’i laó ‘a ia ‘oku ngata pē he 3. Mālō Hou’eiki ko ‘ene lava ia ‘etau ‘asenita he Fale Aleá pea ko u kole atu ke tau liliu ‘o Kōmiti Kakato.

Dr. ‘Aisake Eke... : ‘Eiki Sea tapu mu’a mo e ...

<010>

Taimi: 1040-1045

Eiki Sea: Kātaki Hou'eiki, Tongatapu 5, me'a mai.

Kole ke toloi alea'i ngaahi Lipooti Fakata'u ngaahi potungāue Pule'anga kae fai ha vakai ki ai

Dr. Aisake Eke: Fakatapu ki he Feitu'u na pea pehē ki he tapu ki he Hou'eiki Fale Alea'. Sea, ko e ki'i fokoutua hake pē ko e kole, kole pē mu'a ko e ngaahi fakamatala fakata'u ko ē ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga' ke tuku mai mu'a ha taimi ke fai ha vakai lelei fakalūkufua kinautolu, ke ki'i toloi atu ki he uike kaha'u 'Eiki Sea, koe'uhi', kae lava kakato e vakai ki ai' Sea, ko ia pē mālō.

Eiki Sea: Hou'eiki, ko e fokotu'u eni mei he Fakafofonga Tongatapu 5. 'A ia ko e kakato 'etau 'asenita' i he Kōmiti Kakato he taimi' ni, ko e ngaahi tu'utu'uni', Lao Fakaangaanga 'e tolu pea mo e 'ū Lipooti Fakamatala Fakata'u'. Te' u kole atu pē ki he Sea e Kōmiti Kakato' ke toloi e Lipooti Fakamatala Fakata'u' ke tau toki faka'osi ki ai, ka tau kamata 'i he Lao Fakaangaanga' hoko hake ki he ngaahi tu'utu'uni' pea toki faka'osi ki he 'ū lipooti fakata'u'.

Ko e anga ko ē fakahokohoko ko ē tau ngāue' 'oku mu'omu'a ma'u pē Lao Fakaangaanga' pea toki hoko e ngaahi tu'utu'uni' pea faka'osi ki he lipooti'. Pea kuo' u tui ko e me'a ko ē 'oku ke kole te tau iku pē ki ai, kā 'o kapau 'e a'u ki ha tu'unga kuo lava 'a e ngāue ki he 'ū lao' pea mo e tu'utu'uni' kimu'a Mōnite uike kaha'u' pea tau toloi ai pē Fale' ke tau toki foki mai 'o fakakakato ē 'ū lipooti' i he Mōnite'. Ke tuku pē ha faingamālie ki he hou'eiki' ke nau hanga 'o sivilivivi' i 'etau ngāue' mo ha faingamālie ke nau lau ka kuo' u tui 'oku fe'unga pē 'etau 'asenita' ke fakahokohoko lelei pē ke tau a'u ki ai 'i he uike kaha'u'. To e 'i ai ha fehu'i Hou'eiki? Me'a mai 'Eua 11.

Poupou ke toloi alea'i ngaahi lipooti fakamatala fakata'u & kole na'a lava fakahū mai palani fakata'u ngaahi potungāue Pule'anga

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea, fakatapu pē mo e Feitu'una pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa'. Ko e poupou atu pē ke ki'i toloi atu ko ē 'etau ngaahi lipooti' ke tau toki fai ki ai hā tālanga. 'Oku 'i ai 'a e faingata'a'ia ia 'i he motu'a' ni 'i he taimi ko ē 'oku ou lau ai 'a e ngaahi lipooti' koe'uhi', ko e ngaahi palani foki ko ē 'oku 'omai ko ē 'e he ngaahi Potungāue' ke hoa ia mo e patiseti ko ē 'oku 'oange he ta'u fakapa'anga ko ia', pea 'oku lipooti mai 'a e 'ū me'a ko ē na'e ngāue'aki ki he pa'anga' mo e hā 'a e ngaahi me'a ko ē na'e hoko'. 'A ia ko 'eku talanoa ki he *annual management plan* pē ko e palani fakata'u ko ē 'a e ngaahi Potungāue'.

'Oku māhino ka au na'e tufa mai 'a e ngaahi palani ia ko eni 'oku lele ia mei he 2022 'o lele ki he 2025. Kā toe 'omai ha lipooti ia he ta'u fakapa'anga ko eni lolotonga' 'e lava 'e he motu'a' ni ia 'o fakahoa 'a e palani fakata'u ko ia', kā 'oku te'eki ai ke' u sio au 'oku 'i ai ha *annual management plan* 'e 'omai, ko e palani fakalūkufua foki ia. Kā ko 'eku ma'u' na'e 'i ai e taimi na'e fiema'u 'a e ngaahi Potungāue ia ke 'omai 'enau palani fakata'u, 'asi ai 'a e ngaahi tāketi 'o fakahoa ia mo 'enau patiseti'. Pea ko e taimi ko ē 'e fai mai ai 'enau lipooti he 'osi e ta'u fakapa'anga', 'oku lipooti mai ko e ngaahi tāketi ko ē pea mo hono, 'oku 'ikai ko e ola' pē ko e *output*, kā ko e me'a

ko ē na'e hoko' pē ko e *outcome*, kuo lelei ange 'a e ngaahi me'a ko ē na'e fai ki ai 'a e palani', kuo maa'usia nai 'a e ngaahi me'a ko ē na'e faka'amua'.

'A ia ko e pou pou atu pē ki he toloi', pea kapau 'oku ala lava ke ma'u mai mo e ngaahi me'a ko ia' pea sai ke lava 'o lau mo fakahoa ki hē', ko e hā e ngaahi tāketi' he 'oku 'i ai e ngaahi lipooti ia 'e ni'ihi 'oku 'ikai ke fu'u mahino lelei mai ia ai, ko e hā 'a e ngaahi tāketi, ko e hā 'a e ngaahi ola ko ē na'e ma'u' pea ko e hā leva 'a e me'a ko ē na'e hoko'. 'Oku hāngē 'oku ki'i tōnounou e 'ū lipooti 'e ni'ihi, talamai ko e hā 'a e me'a na'e hoko', 'a ia ko e *outcome*. Kā ko e ki'i pou pou pē ia ki he toloi ko ia', pea kapau 'e ma'u mai mo ha ngaahi *annual management plan* 'oku fekau'aki mo e 2020-2021 kae lava ke te lau fakalelei 'a e ngaahi lipooti', ko ia pē Sea.

Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Pālēmia.

Fakamanatu malava pe fakahū mai tohi fehu'i meia Mēmipa ki he Pule'anga

Eiki Pālēmia: Mālō Sea. Tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea'. Hāngē pē ko ia 'oku ke mea'i' 'Eiki Sea, pea 'oku mea'i pē 'e he Fale' ni, ko e fakatatau ki he Kōnisitūtone', ko e lipooti eni 'oku fiema'u ke 'omai ki he Fale' ni. Ka toki 'i ai ha me'a ia 'oku 'eke'i 'i he fekau'aki mo e lipooti', ko e taimi ko ē te tau a'u ai ko ē ki ai he Kōmiti Kakato', ko e taimi ia ke 'eke ai'. Kapau 'oku 'i ai ha ngaahi me'a makehe ia mei ai, 'oku 'atā 'aupito pē e Tohi Fehu'i mei he Hou'eiki Mēmipa' ki he Hou'eiki Minisitā'. Fakatokanga'i ange ko e ngaahi lipooti eni ta'u 'e ua kuohili' pea 'oku tonu pē ke mou fakatokanga'i ai 'a e kehekehe 'o e taimi ko ia' mo e a'u mai ki he taimi' ni kā 'oku fai pē hotau fatongia' 'o fakatatau ki he Kōnisitūtone'. Pea kuo me'a mai e Sea ke ...

<003>

Taimi: 1045-1050

Eiki Pālēmia: ...tau lele he ngaahi lao' mo e tu'utu'uni' mahalo na'a 'osi ha uike 'e taha pea toki a'u ki hē' pea faka-faingamālie ange 'a e kole 'a Tongatapu 5 ke 'i ai ha taimi ke mou toki fehu'ia ai 'a e ngaahi ola mo e ngaahi ngāue 'oku 'asi atu ko eni' 'i he lipooti' fakatatau ki he fiema'u faka-Konisitūtone ko ia'. Mālō Sea.

Eiki Sea: Mālō Hou'eiki, tau liliu 'o Kōmiti Kakato. **LILIU 'O KOMITI KAKATO**

(Me'a mai 'a e Sea 'o e Kōmiti Kakato, Lord Vaea)

Me'a Sea Komiti

Sea Kōmiti Kakato: Mālō ho'omou laumālie ki he pongipongi' ni. Na'e tuku 'aneafi' na'e tuku 'a e faingamālie' ki he Fakafofonga 'o 'Eua', kā kuo liliu mai he pongipongi' ni mei he 'Eiki Sea Fale Alea' 'etau ngāue', ke tau kamata 'aki 'a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Ngaahi Hia', 2022. Ko ia 'oku fai ai 'a e tokanga atu he pongipongi' ni, tau vakai ki he ngaahi Lao ko eni ko ē Hia'. Kapau 'e toe tuku mai 'e he 'Eiki Minisitā hā ki'i puipuitu'a pea tau toki fakafoki

ki he Fakafofonga ‘o Tongatapu Fika 5 ha’ane kole ke fakafoki hifo ki he Kōmiti Kakato’ ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Ngaahi Hia’, 2022. Mālō.

Fakama’alama’ala he fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga ki he Ngaahi Hia 2022

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Sea e Kōmiti Kakato’, fakatapu atu ki he Hou’eiki Kōmiti’. Ko e fakatonutonu eni ia ‘Eiki Sea, ko ha fakatonutonu pē ko e *refer* ko eni mei he, ‘i he tu’unga motu’a’, ‘i he kupu 25 ‘o e Lao Fe’alu’aki ‘i he Hala’ na’e fakapēkia ‘a e lao ia ko ia’ he 2020. Pea ko e taimi ko ē na’e fakafō’ou ai’, ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku fekau’aki mo e hia ko eni’ ‘i he hala’ ‘oku ‘alu ia ki he kupu 27 ‘i he fakatonutonu *revise edition* fo’ou ia ko ē ‘o e lao’. Pea ko hono ‘uhinga ia hono fakatonutonu ko ē ‘o e kupu ko eni’ ke to’o ‘a e 25 kae ngāue’aki ē 27 ke fēnāpasi ‘a e tu’u ko ia ‘a e lao’.

Ko e fakatonutonu ‘e taha ko ē ‘oku hoko ai’ ‘Eiki Sea, ko e fo’ilea ‘i he hala’. ‘I he faka-tonga’ pē ‘oku ‘i ai ē fo’i lea ko ia ‘i he hala’. ‘Oku fa’a hao heni ‘a e ngaahi hopo ko e ngaahi fakatu’utāmaki ‘oku hoko ia, ‘oku ‘ikai ke hoko ia ‘i ha hala’. ‘Oku hoko ia hā toumu’a pē ko ha ‘api pē ko ha ‘api vao, tō hā leka hā me’alele. ‘Oku hao ia ki he kongā ko eni’, ‘i he tu’utu’uni he kupu ko eni, ‘i he hala’. Kā ko hono to’o ko ē mei he faka-tonga’, tatau faka-tonga’ pē ‘a e fo’ilea ko ia ‘i he hala’ pea ‘e ‘atā leva ke faka’ilo hā ta’etokanga ‘i he faka’uli’ ‘o fakatupu ai ha ngaahi hia ‘Eiki Sea. ‘Oku ou fokotu’u atu.

Tokanga ‘oku tonu ange tu’u fakatonga’i fo’i lea *traffic* he Lao faka-Tonga

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu pea mo e ‘Eiki Sea Kōmiti Kakato’, pehē foki ‘a e tapu ki he hou’eiki ē Kōmiti Kakato’ Sea. Kuo’u fakamālō ‘aupito ki he mai ē lao ko eni’, ko e ki’i fakahoha’a ko ē ‘oku fai ‘i heni’, ko e kupu 2(b) ko eni’. Ko e fakatonutonu ko ē ‘i he hala’, ‘a ia ‘oku ‘uhinga ia ki he hingoa, ko hono fakatonga’i ko ē fo’i lea ko e *traffic*. He ko e tu’u ko ē, ko e faka-tonga ko ē ‘i he fo’i lao *traffic*, ‘oku ui ko e Lao ki he Fe’alu’aki’. ‘A ia ko e faka-tonga ko ē na’e fai ko ē he 2(b) ‘o ‘alu ai ko ē, Lao ki he Fe’alu’aki ‘i he Hala’, ‘a ia ko u pehē ...

<003>

Taimi: 1050-1055

Dr. ‘Aisake Eke : ... na’a ‘oku tonu ange tu’u ko e faka-Tonga’ia ‘o e *traffic*, ‘o hangē pē ko e me’a na’e toki me’a mai ‘a e ‘Eiki Minisitā, ko e Lao felāve’i mo e Fe’alu’aki ‘i he hala, ka ko e ‘uhinga ia ‘o e fo’i kongā ko ē koe’uhi ko e ‘ai ‘a e hala koe’uhi ke fēnāpasi mo e me’a ko ē he *traffic*, ka ko e ‘uhinga pē ko ‘eku toe ‘eke ko ē kātaki fakamolemole ‘a e ‘uhinga ko ē hono ‘ai ko ē fo’i lea ko ē felāve’i ia pea mo e faka-Tonga ko ē ‘o e fo’i lea ko eni’ ‘o e lao ko e *traffic*. Ko e ‘uhinga ia ‘oku ou toe ki’i ‘eke pē ai Sea. ‘Oku ou pehē na’a ‘oku tonu e ‘ene tu’u ko ē ka ko e me’a pē te ne toe liliu ‘e ia ‘a e faka-Tonga kātōa pē fo’i lea ‘oku ‘asi ai ‘a e faka-Tonga ko e *traffic*. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Sea ko e faka-Tonga pē eni ne tau ngāue mai ‘aki, tukukehe kapau ‘e ‘omai ‘e he Fakafofonga ha’ane faka-Tonga kae liliu kātoa ‘etau ‘ū lao ki ai. Ko ia ‘oku ou kole atu Sea ko e me’a angamaheni pē ena ‘oku ngāue’aki ko ē ‘i he lao ‘i he taimi ni, tukukehe kapau ‘e toe ‘omai ha faka-Tonga ia ‘e taha ke tau liliu kātoa ki ai ‘a e lao ‘o e fonua ni. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘a e Fakafofonga ‘o ‘Eua 11.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ‘oku ou poupu ki he hoha’a ko eni he koe’uhi he ko e me’a foki ‘oku fekau’aki pea mo e fe’alu’aki, pea ko e fe’alu’aki ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e ‘uhingá ko e fe’alu’aki ‘i he hala ko ē ‘o e Pule’anga. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ‘o e kupu. Pea kapau ‘e tamate’i ia he, pea ko e ‘uhinga leva ‘a e faka’uli ia ki he, ke fai ia ‘i he feitu’u fē, ‘o hoko ai ha fakatu’utāmaki, he ko e hala ‘oku fai ai ‘a e faka’uli ko eni ‘o hoko ai ‘a e fakatu’utāmaki. He ko e ‘uhinga ia ka tui’i pē ia ‘i he loto ‘api.

‘Eiki Palēmia: Sea kole pē pē te u lava pē ‘o tokoni atu ki he Fakafofonga. Mālō, tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea tapu pē mu’a mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Komiti Kakato. ‘E lava pē eni ia ‘o tui’i ha taha ‘i ha loto ‘api pē ko ‘ene *driveway*, ‘a ia ‘oku ‘ikai ko e halapule’anga ‘a e ‘ū feitu’u ia ko eni. Kapau leva he ‘ikai ke kau ‘a e me’a ko ia, pea he ‘ikai ke lava ia ‘o faka’ilo ‘a e tokotaha ko ia, neongo ‘oku ngāue’aki ‘a e me’alele, kae, ‘e toki lava pē ‘o faka’ilo ‘o kapau ‘oku ‘i he hala.

Ko e ki’i anga pē ia ki’i tokoni kae toki lava pē ‘e he Minisitā Lao ‘o toki fakamā’opo’opo.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai ‘a e Hou’eiki Fakafofonga ‘o Tongatapu.

Fokotu’u ke tali e fakatonutonu he ‘oku fakapotopoto ke mā’opo’opo e Lao

Lord Tu’ivakanō: Tapu mo e Feitu’u na Sea, fakatapu atu ki he Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Kapineti. Tapu atu ki he Fakafofonga ‘o e Hou’eiki pea mo e Fakafofonga ‘o e Kakai. Sea, ‘oku ou tui ko e lao ko eni ‘oku mahino pē, he ‘oku, ko e tu’u ko eni ‘oku mahino ko e tu’u ko ē ki, ‘a e to’o ‘a e hala, kuo lahi foki ‘a e ngaahi me’a kuo hoko ‘i he kuohilí, ‘oku mate pē ‘i he holomui ‘i he loto ‘api pē, mo e ngaahi me’a ‘oku ‘i he toumu’a, ka ko e to’o ko eni ‘a e ngaahi me’a ko ē ‘oku mahino ‘e ‘ikai ke ngata pē ‘i he hala, ka, ‘i he toumu’a pē ko fē feitu’u, ‘oku ou tui ‘oku fakapotopoto ‘a e liliu ko eni ‘o e lao, pea ‘oku tonu ke mahino kiate kitautolu ‘oku *cover* kotoa, pea kapau te ta u nofo pē ‘i he fo’i kupu ko ena ‘e 25, ‘i he hala pē, ko e *traffic* ia, mahino ia, ko e loto hala pē ‘oku fai ai ‘a e me’a ko eni, pea kapau ‘e fai hano faka’ilo ia ‘i he kupu motu’a, ‘e hao pē tokotaha ia ko eni ‘oku, pea ko ia Sea ‘oku ou fokotu’u atu, ‘oku ou fokotu’u atu ke tau tali ‘e tautolu ‘a e ki’i me’a ko eni he ko e liliu pē ‘a e mata’i fika ko eni 27 ‘oku ne hanga ‘o fakakakato ‘a e fiema’u ‘a e lao pea mo e ngaahi me’a ko eni ‘oku fiema’u ki ai ‘e he Minisitā Lao. ‘Ikai ke ‘i ai hano kovi ‘ona, ‘oku ou tui ko e totonu pē eni ‘oku tau fou ki ai, mālō Sea.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea ‘ofa pē ke tapu mo e Feitu’u na pea pehē ki he Hou’eiki ‘o e Komiti Kakato. Sea kapau ko e ‘uhingá e ia, pea ‘oku fakafoki atu pē fehu’i ia, ka ko e ‘uhinga pē ia na’a ku toe fehu’i ai koe’uhí ‘a e hū mai ‘a e faka-Tonga ko eni mahalo ko e ka u loea ko ē ‘i he taimi ko ia na’e ha’u, ka ko e ‘uhinga, kapau ko e ‘uhinga eni ia koe’uhí ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku monuka ai,

neongo ‘ene tonu faka-Tonga, ka ka tau, pea ‘oku ou fokotu’u atu pē ‘e au ke ta u tali pē ā ‘a e fokotu’u ‘oku ‘omai mei he, ‘e he Pule'anga mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, koē ku o ...

<005>

Taimi: 1055-1100

Sea Komiti Kakato: ...Ko e Lao ko ē ko ē Fika 3/2022 kuo loto ki ai ‘a e Hou’eiki. Kole atu ki he Kalake ke ne ...

Fokotu’u na’a ‘oku lelei ke tu’u pe fakalea he Lao lolotonga kae liliu pe ‘uhinga’i lea

Lord Nuku: ‘Eiki Sea kole pē mu’a ko e ki’i fakamahino ‘o fakama’ala’ala mai pē ke ‘uhi ke fehu’i pē. Tapu pē mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea ko e me’a ‘oku fai ki ai e tokanga ia ko e hia halapule'anga pea ‘i ai pea mo e hia ‘oku hoko ko ena e me’a ki ai ko ē Fakafofonga Nōpele mei Tongatapu ‘i he loto ‘api pē ko ha fa’ahinga ...he ko u tui ‘oku na kehekehe pē ‘a e faka’uli ko ē ‘i he hala mo e hoko ha pekia koe’uhí ko ha faka’uli pē ia ‘i hono ‘api, ka ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ‘Eiki Sea ko e fehu’i pē ia ke fakama’ala’ala mai he ‘oku fa’a lava pē ‘e he ...’oku ‘osi hoko pē he Fakamaau’anga ‘o fakamolemole’i ‘o fai pē ‘a e fakamolemole ia ‘i he ngaahi hia pehē ‘a ē ko ē ‘i ‘api ‘a eni ko eni pē ko ‘ene *driveway* pē ko ‘ene holomui hono ‘api ‘o hoko ai ha faingatāmaki ka ko hono ‘omai ko eni ko ē ko e faka’uli foki ko ē he hala ko e ngaahi pekia ai ko e ngaahi faka’uli ta’etokanga ko e konā pē ko e lele lahi mo e me’a pehē, ka ko e ‘uhinga atu pē ‘a’aku ia ‘Eiki Minisitā he koe’uhí he ‘oku fa’a hoko ia ‘i he Fakamaau’anga ‘o fai pē ‘a e fakamolemole ia ‘i he ngaahi konga ko ia ‘a ē ko ē ‘oku hoko ‘i honau ngaahi ‘api mo e me’a. Pea kapau leva ‘e ‘omai e ngaahi hia ko ia ia ‘o fakataha’i pē pea mo e ‘ū hia ko ē ‘oku fakahoko ko ē he maumau lao ko ē he halapule'anga ‘oku fai e ki’i tokanga ki ai ‘Eiki Minisitā ke ‘uhi ki he ngaahi tu’unga ko ē anga ko ē ‘a e tu’unga faihia pē ‘oku kei tonu pē ke kei tuku pē ‘i he’ene tu’u lolotonga kae fakalelei’i pē ‘a e ‘uhinga’i lea ke ‘uhí ke lava ‘o fakamatala’i mo fakafaikehekehe’i, ka ko ‘eku ‘uhinga atu pē ‘a’aku koe’uhí ko e feitu’u ko ē ‘oku fai ‘a e ‘ū hia ko eni ‘oku fakatatau ki he hala koe’uhí ko e feitu’u kehekehe ia ‘e ua ka ‘oku ou kole pē Sea ke ki’i fakama’ala’ala he koe’uhí ‘oku kehekehe pē ‘a e feitu’u ko ē ‘oku hoko ai pea mo e fa’ahinga faihia ko ē ‘oku hoko ‘i he halapule'anga pea mo e fa’ahinga me’a ko ē ‘a eni ko ē ke ‘omai e Lao ke fakalukufua’i pē ki ha feitu’u pē ‘e taha. Ko e ki’i kole pē ki he ‘Eiki Sea ke fakama’ala’ala mai pē.

Hoha’a Pule’anga lahi ngaahi hopo ‘oku hao ko e ‘ikai mā’opo’opo e Lao

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō, mālō Sea tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai foki ‘a e ngaahi fakatu’utāmaki hoko ia ‘i he loto ‘api. Ko e me’a ko ē ‘e fakamahino ‘i he taimi ko ē ‘e fai ai ‘a e ngāue pē na’e ta’etokanga ko e mahu’inga ia ‘o e ngaahi kupu ko eni ko e ta’etokanga ‘o hoko ai ‘a e pekia. ‘A ia ko e ‘uhinga ia ko ē ‘o to’o ai ‘a e hala he ‘e lava pē ia ke ta’etokanga ‘io ‘i hono loto ‘api pea hao ia koe’uhí ‘ikai ko ha hala ia ka ‘oku ne malava ke ne fakahoko e hia ko ia ko ha’ane ta’etokanga ‘a ia ‘e toki ma’u ‘i he taimi ko ē ‘e fai ai ‘a e ngāue ki ai ko e me’a ia ‘a’ana ke ne *prove* ‘ene tonuhia ‘i he’ene fakamatala ko ia ‘ave ki he kau polisi, ka ‘oku lahi ‘aupito e ngaahi me’a ‘oku hoko he taimi ni hao ki he fo’i lea

ko ē 'i he hala 'e hanga pē he fo'i lea ko ia 'o fakahaofi 'a e ta'etokanga ko ē 'oku tokanga ki ai 'a e Lao 'Eiki Sea 'uhinga ia 'oku kole atu ai e fakatonutonu ko eni mālō 'Eiki Sea.

Fokotu'u ke tali e fakatonutonu ke fenāpasi e Lao Hia mo e Lao Fe'alu'aki he Hala

Lord Fakafanua: Sea tapu atu pē ki he Feitu'u na kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato ko u fie lave atu pē 'i he Lao Fakaangaanga ko eni koe'uhí ko u fanongo atu pē ki he feme'a'aki 'oku fai e fakamamafa ki he Lao ki he Fe'alu'aki he Hala pea ko u fie fakalea atu pē Sea koe'uhí ko e Lao ko eni na'e liliu he 2020. 'A ia ko e Lao ko eni 'oku ui ia he taimi ni ko e Lao ki he Fe'alu'aki. Ko e Lao Fakaangaanga ko eni 'oku tau feme'a'aki ki ai Sea ko e fakatonutonu eni ia ki he Lao Hia he 'oku kei lave pē 'a e ...

<007>

Taimi: 1100-1110

Lord Fakafanua : Lao Hia ia ki he lao motu'a. 'A ia ko e lao ki he fe'alu'aki 'i he hala. Kuo 'osi fakapekia 'i he hala 'i he lao ko ia he 2020. 'A ia ko e *consequential amendment* pē eni ia ke fenāpasi 'a e lao hia pea mo e lao mo'ui lolotonga, 'a ia 'oku ui ko e Lao ki he Fe'alu'aki 'oku 'ikai ke toe 'i ai ha'ane lave 'ana ki he hala. 'A ia ko e 'uhinga ia ko u pou pou atu ai Sea ki he lao ko eni, koe'uhi ke tatau pē fakalea 'i he lao hia lolotonga pea mo e lao ko ia 'oku *reference* ki ai, 'a ia ko e kupu fika 25. Ko ia pē Sea ko u fokotu'u atu tau tali e lao ko eni he ko e lao eni ia 'oku ne hanga 'o fakafoki mai 'a e Lao hia ke lave e lao hia ki he lao totonu ko ia na'e 'osi paasi he 2020 'a ia ko e Lao ki he Fe'alu'aki. Ko e 'uhinga pē ia 'oku tonu ke tau tali ai Sea. Ko e ngaahi faka'uhinga ko ia ki he fe'alu'aki pē 'oku 'i loto hala pē 'ikai na'a tau 'osi paasi 'etautolu 'a e me'a ko ia he 2020 'oku 'atā pē ia ko e fe'alu'aki 'atā'atā pē ia he lao ko ia. Fokotu'u atu Sea mālō.

Sea Kōmiti : Mālō. Me'a mai Fakafofonga 'o e Hou'eiki 'o 'Eua.

Lord Nuku : Ko e ko e, 'oku 'ikai ke fai ha ta'etui ia ki he, ka koe'uhi ko 'ene tu'u ko ia 'a e fo'i lea ko ia ko ē ko e lao fe'alu'aki 'i he hala, pea ko e hia foki ia 'e hoko e hia ia 'oka hoko ha pekia. Kapau ko e pekia ko ha pekia 'i ha loto 'api 'e kei tautea pē ia ko e tāmāte tangata kapau 'oku hoko ha pekia. Tukukehe kapau 'e toki fakatonutonu mai pē ke 'omai pē ia 'e he 'Eiki Minisitā. Pē ko e fe feitu'u ko ia 'e hoko ai pē ko e hala pē ko ha feitu'u fakapule'anga pē ko hatu 'api pē ko ha fā'ahinga *driveway*. Ka ko e me'a ko ē 'e 'uhinga ko ē ki ai, ko e tautea 'e hoko ia 'i he me'a ko ia na'e hoko kapau te tau pehē kapau ko e tāmāte tangata. Pē ko e ta'etokanga pē ko e faka'uli fe'alu'aki ka ko e me'a ko ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a ia, ko hono fakahoko ko ē ko ē 'o e ..Ko e tāmāte ko e me'a ko ē 'e hoko foki ia kapau 'e hoko ha pekia 'e lau leva ia ko e faka'uli ta'etokanga 'o hoko ai 'a e pekia.

Ka ko e me'a ko ia 'a ē 'oku fai ki ai e hoha'a ia, koe'uhi ko hono 'ai ke fakalūkufua'i 'a e ngaahi feitu'u ko ē 'e hoko ai, ke to'o 'a e hala Pule'anga kae ngāue'aki pē 'a e fe'alu'aki. Ko e me'a ia ko ē 'oku ki'i fai ki ai 'a e tokanga ka 'oku mahino pē. Koe'uhi ko e taimi ko ia 'e hoko ai ha pekia 'e fai leva 'a e hopo ia he tāmāte. Pē ko e fe feitu'u ko ia 'oku hoko ai. Ka ko e me'a ko ē 'oku fai ki ai 'a e tokanga ia kapau ko ha holomui 'a ha motu'a tapu pea mo hūfanga he fakatapu

‘o ne hanga ‘e ia ‘o moloki hano ki’i mokopuna. ‘E kehekehe leva ‘a e faka’uli ta’etokanga ko ē lele he hala pea mo e holomui mai ‘a e motu’a ko ‘ene holomui mai ke fufulu ‘ene ka. Ka ko e me’a pē ‘oku ou loto ke fakama’ala’ala mai, kapau ‘e ‘alu leva ke pehē ‘e tatau pē ka ko e me’a ko ia ‘oku te lave’i ko ia ‘ete fa’a fanongo he anga ‘o e ngaahi tu’utu’uni ‘a e Fakamaau ‘oku ne tautea kehekehe ‘e ia ‘a e ‘u pekia. Ka ko e me’a foki ia ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ko hono to’o ‘a e hala kae fakalūkufua pē koe’uhi ko e fe’alu’aki. Ko e ki’i hoha’a pē ia ‘oku fai atu ki ai ‘a e hoha’a ke fakafeaikehekehe’i pē.

Lord Fakafanua; Sea ko e kole tokoni pē ki he Fakafofonga Nōpele ‘o ‘Eua. Koe’uhi ko e me’a ko ia ‘oku ‘uhinga mai ki ai ‘oku ‘uhinga lelei pē ia Sea. Ka ‘oku ‘ikai ko e tefito ia ‘o e fo’i Lao Fakatonutonu ko eni. Ko e kupu 25 ‘o e Lao ko eni ki he Fe’alu’aki Sea kuo ‘osi fakapekia’i ‘e tautolu ia ‘i he loto hala. Ka neongo ia ko e kupu 25 Sea ‘oku fakaikiiki ai ko ha taha faka’uli ‘i ha saliate misini ‘i ha hala kae toe fakaikiiki ange ‘o kupu 25 *a, b* mo e *c* ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi feitu’u ‘oku tuhu’i mai ‘e he fo’i tefito’i lao kupu 25.

Sea ‘oku toe hanga pē ‘e he lao ko eni ‘o hulu’i mai ‘a e ‘uhinga ‘o e hala. Ko e hala ‘e ‘uhinga ia ki ha hala hala si’i, hala lahi feitu’u māketi hala fakavaha’a kava uafu pē toe hala kehe ‘oku ngāue’aki fakalao ‘i he kakai. Sea ko e feitu’u pē ia ‘e lava ‘o faka’ilo ha taha ‘i he kupu 25 ‘i he lao hia. Ko e *drive way* pē ‘oku kau ia he hala pē ‘ikai ko u tui ko e me’a ia ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao ke ne toki fakaikiiki mai pē ko ha me’a ia ‘a e Fakamaau ke nau toki hanga ‘o hulu’i mai ‘a e faka’uhinga ‘o e hala. Ka ‘i hono faka’uhinga’i ko eni he lao Sea ko e hala lahi, hala si’i kau ai mo e ngaahi hala ‘i ‘uta, hala ‘i uafu. Kai ke u sio au ‘oku ‘i ai ha hala ‘i he’ete loto’api ‘e fakahā mai he faka’uhinga ko ia e hala e lao Sea. Kapau ko e me’a eni ‘oku me’a mai ki ai ‘a e Fakafofonga toki fakahū mai ha lao ke ne hanga ‘o fakatonutonu ‘a e tefito’i lao ko eni ke fakakau atu ki ai ‘a e *driveway* pē ko ha hala loto’api. Pea ko e kupu eni Sea ‘oku mahino. Ko u poupou atu ke tau tali Lao Fakatonutonu ko eni Sea, he ‘oku tau ‘alu tautolu ‘o lōloa he me’a kehe ia. Ko e fakatonutonu ki he Hao hia ‘ikai ko e fakatonutonu eni ki he Lao Fe’alu’aki Sea. Ko u poupou atu ki he fakakaukau ka ko e feitu’u hala eni Sea.

Sea Kōmiti : Mālō.

Lord Nuku : Sea kātaki pē ko u lave’i pē ‘a e faka’uhinga ko e ‘uhinga ko e lao hia. Ka ko e me’a ko ē ko ē te ne fakatu’unga ko ē ko ē ‘a e me’a ko ē ‘e hoko heni, ‘o ka hoko ha pekia. ‘Oku ou tui pē Sea ‘oku mahino’i pea mea’i pē ia ‘e he Feitu’u na pea mea’i pē ia ‘e he ‘Eiki Minisitā Lao. ‘Oku lahi ‘a e ngaahi founa ‘e ala fakahoko ai ‘a e hia. ‘E lava pē ‘e ha taha ia ‘i ha fa’ahinga fakakaukau ke tui’i ha taha ‘i hala ke hoko ai ‘a e fa’ahinga maumaulao ko eni ‘Eiki Sea. Ka ‘oku, ko e me’a ko ia ki hono ‘ai ko ia ke fakalūkufua’i pea kapau ‘oku hala ‘a e faka’uhinga ko ia ‘a e motu’a ni. Ka ko e ‘uhinga foki ia ‘etau ‘i heni ke fakamā’opo’opo ha me’a ko ē ‘e sai ki he kakai ‘i he fakafaikehekehe’i ‘a e faihia fakatu’upakē pea mo e faihia ta’etokanga koe’uhi ko ha konā koe’uhi ke fakafaikehekehe’i ‘a e ‘ū hia ko ia Sea. Pea mo e hoko ha me’a ko e me’a fakatu’upakē pē ia na’e ‘ikai fai ki ai ha fakakaukau. Ko e me’a ia ‘oku fai atu ki ai ko ē ‘a e fakahoha’a ia. Kapau kuo ‘osi fakapekia, ka koe’uhi ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi ‘uhinga kehekehe ‘oku hoko ai ‘a e hia. Ko e fakakaukau ke fakahoko ha hia pē ko e hia fakatu’upakē pē ko e hia pē ia na’e ‘ikai ke ne ‘amanaki ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ia Sea. Koe’uhi ki he kakai ko ia ‘o e fonua. Ko e lao foki ko tautolu ko ‘etau ‘i heni ke tau hanga ‘o faka’uhinga’i ke mahu’inga mālie ki he kakai ko ē ‘o e fonua he ‘oku ai ‘a e kakai ‘oku tonuhia-’a-faiekina pē ia pea tautea pea ‘i ai ‘a e

kakai na'e taumu'a pē ia ke fai pehē. Ko e 'uhinga pē 'a e fakahoha'a Sea koe'uhi ke tau hanga 'o fakamā'opo'opo. Kapau na'e liliu e lao ko eni he 20 ko e ta'u pē eni 'e taha kuo tau toe liliu e lao. 'Oku tonu ke fakamā'opo'opo 'aupito ke mahino 'a e ngaahi fakatonutonu ke tau ki'i lele atu ha ta'u 'e 10. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a Sea. Ke fakapapau'i he ko e 'u me'a ko eni 'e 'alu kotoa ke ngāue ki he kakai 'o e fonua Sea. Mālō.

Sea Kōmiti : Mālō.

Fakamanatu ko e fatongia Fale Alea ko e fa'u Lao pea ke tali e fakatonutonu ki he Lao

Lord Tu'ivakanō : Sea tapu mo e Feitu'u na . Sea 'oku mahino ko e kupu 25 foki 'oku tu'u mai ia hē ko e lao ki he fe'alu'aki 'i he hala ka koe'uhi ko e liliu pea 'oku kole mai 'a e Pule'anga he ko e lao eni 'a e Pule'anga. Tuku 'etau faka'uhinga ia 'atautolu toki faka'uhinga ia 'e he Fakamaau Lahi mo e Fakamaau Polisi. Ko tautolu ke tau fa'u e lao mo e anga ko ia 'etau fokotu'u atu. Ko e tu'u ko ia 'i he halá 'oku faingata'ia leva 'a e lolotonga ni he 'e fekau'aki pē ia mo e lele 'a e me'alele 'i he hala. Ko e to'o ko ē 'i he hala 'oku fakalūkufua ka ko e me'a ke mahino kia kitautolu ko ho'o tangutu ko ia he fohe pē ko e fē feitu'u 'oku ke, 'oku 'i ai 'a e *responsibility* ia 'ia koe ho'o fakapotopoto ho'o lele mo ho'o holomui kuo 'osi hoko e ngaahi me'a 'i he ngaahi toumu'a ko e 'api 'a e mate. Ka ko u tui ko hono liliu ko eni, 'oku ne hanga 'o *cover* fakalūkufua leva 'a e ngaahi me'a 'e lele ai 'a e me'alele. Pea ko e toki me'a ia 'a e Fakamaau ke ne fakamaau'i 'a e ta'etokanga mo e ha ka ko ho'o tangutu 'a'aku ko ē 'i he fohe, ke ke tokanga koe pē ko e fē feitu'u 'oku ke lele ai. Kae tuku ki he Fakamaau ke ne fai 'a e fakamaau ia he 'oku ne, ko u tui ko e to'o ko ia 'a e '**i he hala** 'oku ne *cover* kotoa 'a e feitu'u 'oku lele ai 'a e me'alele pea 'oku ou tui 'oku fakapotopoto pē 'a e fo'i lao ko ia 'oku fakahū mai 'e he 'Eiki Minisitā pea tau tali mu'a pea 'oku ou fokotu'u atu 'e au ke tau tali mu'a ha lao pehē. Mālō.

Sea Kōmiti : Mālō sai ke fai ha'atau ki'i *break* 'a e Kōmiti Kakato ka tau toki foki mai ha 'osi ha miniti 'e 15 mālō.

Na'e mālōlō heni 'a e Fale

<008>

Taimi: 1135-1140

Sātini Le'o: Me'a mai 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato, Lord Vaea ki hono me'a'anga)

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko e tu'u ko eni kuo maau e feme'a'aki ki he Lao ko eni fekau'aki pea mo e Fakaangaanga mo Fakatonutonu Fika 1 'o e Ngaahi Hia. Pea kole heni ki he Kalake ke fai ha'atau pāloti pē ko hai 'oku ne talí.

Pāloti'i 'o fakapaasi Komiti Kakato fakatonutonu ki he Lao Fakaangaanga fika 3/2022

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Ngaahi Hia 2022. 'Oku ou tuku atu heni ko ia 'oku mou loto ke ne tali 'a e Lao Fakaangaanga ko eni kātaki hiki homou nima to'omata'u.

Kalake Tēpile: Sea 'oku loto ki ai 'a 'Uhila moe Langi Fasi, 'Aisake Valu Eke, Pōhiva Tu'i'onetoa, Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā ki Muli, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai e toko hongofulu mā fā ,14 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu kuo tali e Lao ko ia Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 1 ki he Ngaahi Hia 2022.

Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngaahi Hia 2022

Tau hoko atu ki he lao hono hoko. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he Ngaahi Hia 2022. Kole atu ki he 'Eiki Minisitā Lao ke ne mai ha puipuitu'a 'o e lao ko eni mālō.

Puipuitu'a ki he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki he Ngaahi Hia 2022

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki Komiti Kakatō. 'Eiki Sea ko e ki'i lao ko eni ko e ki'i lao nounou pē ko e fakamafai'i eni e lao ko eni 'a e Fakamaau Lahí pē ko e Fakamaau Polisi ke ne tu'utu'uni ke 'oua na'a tuku atu ha me'a 'i he ope pē ko e letiō pē ko e TV pē ko e hā 'i he fekau'aki mo e ngaahi hia mei he kupu 118 'o e Lao Hia ki he kupu 137. Ko e ngaahi lea eni fekau'aki mo e fakalielia 'Eiki Sea pea 'oku 'uhinga ai 'a e fakamafai'i te'eki na'e te'eki ai ke me'a na'e toki fa'a ngāue'aki pē hono kole 'e he kau Fakafofonga Laó ke 'oua 'e tuku atu 'i he ope. Ka ko eni kuo fakamafai'i eni ke faitu'utu'uni pē 'a e Fakamaau Lahí mo e Fakamaau Polisi ke 'oua na'a tuku atu 'i he *media* 'a e ongoongo ko eni telia 'a e ongoongo 'o e ni'ihiki ko ē 'oku uesiá 'Eiki Sea mālō. Fokotu'u atu.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'Eiki Minisitā kole atu ki he Tongatapu Fika 2 ke ne 'omai ha tu'unga na'e fai 'a e kole ke tukuhifo ki he Komiti Kakatō, mālō.

Fokotu'u ke fakakau atu mitia fakasosiale he monomono ki he Lao

Dr. 'Uhila moe Langi Fasi: Tapu ki he 'Eiki Sea 'o e Komiti Kakato pea pehē 'a e fakatapu ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato. Fakamālō atu heni ki he 'Eiki Minisitā 'i he fakama'ala'ala e laó pea 'oku ou, 'oku ou poupu 'aupito ki he lao ko eni ko e fo'i lao eni 'oku lelei 'aupito. Ka 'oku neongo ia 'oku 'i ai pē ki'i me'a 'oku ou tokanga ki ai 'Eiki Sea fekau'aki eni pea mo e laine ua fakamuimui 'i he peesi onó.

'Oku ou fakamālō heni ki he 'Eiki Minisitā he'ene, he'ene lave ki he ki he ope pea mo e, mo e ngaahi *media*. Ko e me'a 'oku ou tokanga ki ai he 'oku, ko e laini ia ko ē kuo pau 'e 'ikai pulusi

pea pulusi tohi ‘o ‘atā ke lau ‘e he kakaí pē ko hano fakamafola. ‘Oku ‘ikai ke fakamahino lelei mai ai ‘a e ...

<009>

Taimi: 1140 – 1145

Dr. ‘Uhila moe Langi Fasi: ... me’a fakasōsialé mo e ngaahi founa kehe hono tufaki ‘o e ongoongo ko ení. Ko e konga fakapapālangi ‘o e lao ko ení ‘oku mahino ai ‘oku ‘uhinga ki he *publications* pea mo e *broadcast*. ‘A ia ko ‘eku faka’uhinga’i ‘oku ‘uhinga pe ia ki he pulusi tohi, nusipepa mo e ngaahi me’a koiá pea mo e fakamafola ‘i he letiío pea mo e televisone.

Sea ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai kapau ko e taumu’a ‘o e lao ko ení ke malu’i ‘a e ni’ihi ko eni ‘oku fiema’u ke malu’i pea ‘oku totonu leva ke malu’i ke malu ’aupito, ‘aupito. ‘O ‘oua ‘e toe ‘i ai ha ki’i faingamālie ke hū ai ki tu’a e ngaahi fakamatala ko ení. He koe’uhí ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ní kapau ‘e tapu pe ia ‘i hono pulusi pea mo hono fakamafola ‘i he ‘eá pea mo e televīsoné ‘e malava ke tohi holo pe ha taha ia ‘i he mitiá fakasōsialé pe ko e tā telefoni holo pe ha taha ia ‘o fakahoko holo ‘a e ngaahi me’a ko ení pea ‘ikai leva ke ngāue lelei ‘a e laó he ‘oku ‘ikai ke lava ‘o malu’i ‘a e ni’ihi ko eni ‘oku tonu ke malu’i.

Ko e me’a ‘oku ou fokotu’u atú Sea ke tñaki mu’a ki he sētesi ko ení ‘a e mitiá fakasōsialé mo ha toe founa kehe pe ke fakamafola ai ‘a e ongoongo pe ko e kakai ko eni ‘oku fiema’u ke malu’i ‘e he lao ko ení koe’uhi ka e lava ‘o ngāue lelei ‘a e laó pea mo malu’i lelei ‘a e fa’ahinga ko eni ‘oku fiema’u ke malu’i. Ko ia pe Sea mālō e ma’u faingamālié.

Sea Komiti Kakato: Mālō

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Feitu’u na Sea ko e ‘i he fakapilitāniá Sea mahino lelei ‘aupito ai ‘a e *publication* ko ē ki he *public* pe ko e ‘ū me’a ko iá tatau pe ia mo e fakatongá ‘Eiki Sea. Pulusi Tohi ‘o ‘atā ki he ke lau ‘e he kakaí, ‘a ia ‘oku ‘uhinga pe ia ‘e *cover* ai pe ai mo e *social media* mo e me’a ko ia ‘Eiki Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō atu, me’a mai e Hou’eiki ‘o ‘Euá

Tokanga ki he kupu he Konisitutone ki he ‘atā ke pulusi

‘Eiki Nōpele Nuku: ‘Eiki Sea, fakatapu atu ki he Hou’eiki Mēmipa Kōmiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e ki’i me’a pe ‘oku fai ki ai e tokanga ‘Eiki Minisitā koe’uhí ko e kupu ko eni ‘o e Konisitūtoné ki he ‘atā ke pulusi pe paaki. Ko e me’a ‘okú ne tapui hono tuku atú ko ha lau’i kovi pe ko ha hangē ko e Fale ‘o ‘ene ‘Afió. Pea ko e ki’i me’a pe ia ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’á koe’uhí he kune ko e fakakaukau ‘a e motu’á ni kapau ko e hopó kou tui mahalo foki ‘oku pule pe Fakamaau’angá ia ke ne hanga ‘o tukuange mai e ongoongó ki tu’a pe te ne ta’ofi e faiongoongo he ‘ikai ke nau lava ‘o hū ki he falehopó.

Ka ko e me’a pe ‘Eiki Minisitā ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’á ko e Konisitūtoné ‘a eni ko ē ‘okú ne fakangofua ke ‘atā ‘a e pulusi pea mo hono paaki ko eni ko ē ‘o ha fa’ahinga pea ‘oku ngofua pea

mo e leá. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai e hoha'á na'a tau tali e lao 'a e fakatonutonu ko ení ka ko 'ene tu'u ko ē mo e Konisitūtoné 'oku fai ki ai 'a e hoha'a koe'uhí ki he mo'oni fakamāmani lahi ko ē 'ahó ni ko e mo'oni fakatemokalati ia ke lava ke pulusi pea mo paaki ha fa'ahinga me'a pe. Kae tukukehe ko 'etau lao 'a Tongá ni 'okú ne fakangofua ka 'okú ne tapui pe 'a e Fale 'o e Tu'í pea mo e lau'i kovi'i ka ko e me'a ia 'oku fai kiai hoha'a. Pe 'oku tau halaloto 'api 'i he Konisitūtoné ka ko u tui pe 'oku mea'i pe 'e he 'Eiki Minisitā hono fakahū mai e lao ko eni. Ka 'oku fai pe foki e hoha'a ki aí he 'oku tonu ma'u pe foki ke tau fa'a liliu e me'á ka 'oku 'ikai ke u tui ke tau fa'a liliu e Konisitūtoné. Pea ko e 'uhinga ia e fakahoha'á 'Eiki Sea. Kapau 'oku 'ata'atā pe ia 'Eiki Minisitā ke tau hanga 'o ta'ofi e faipulusi pea mo e faiongoongo pea meí he me'a ko ení 'oku 'i ai e hoha'a ki he'ene tu'u ko ē pea mo e Konisitūtoné, mālō Sea.

'Eiki Minisitā Lao: Mālō 'Eiki Sea, 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na 'oku hā pe ia he kupu 7 ko e 'o e Konisitūtoné 'Eiki Sea ...

<010>

Taimi 1145-1150

'Eiki Minisitā Lao: Kupu si'i (2), 'e ngofua 'o tānaki atu ki he ngaahi fakangatangata 'a ia 'oku tu'utu'uni 'e he kupu si'i (1), ke fa'u ha ngaahi lao 'oku pehē 'oku fiema'u ki he, fiema'u pē ke taaui ki he lelei 'a e kakai. Taha eni he ngaahi lao ko ia 'oku fokotu'u atu ko eni 'Eiki Sea fakataha pē he Konisitūtone, mālō.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai Tongatapu fika 2.

Tokanga ki hano uesia Lao Pule e fonua he monomono fakatonutonu he Lao

Lord Nuku: 'Eiki Sea 'oku ou kole pē mu'a ke 'uhi ke u faka'osi atu pē 'a e, koe'uhi he fehu'i pea ko hono talí mai e. Ko e me'a ko ē 'oku ou tui ki ai 'a e motu'a ni ia 'Eiki Sea hangē ko e kupu 7, mo toe hanga 'e he kupu 2 ia 'o fakavaivai'i 'a e tu'u ko ē 'a e Konisitūtone ke tau hanga 'etautolu ia 'o fakavaivai'i, ke 'i ai ha lao ke na fenāpasi pea mo e lao ko ē 'oku lau ko ē ko e Lao Pule 'o e fonua. 'Oku hanga 'e he kupu 2 ia 'o 'omai kapau, 'i he kupu si'i (2), kapau 'e 'i ai ha lao kehe, ke ne fakangofua 'e ia 'a e tefito'i lao ko ē 'a eni ko eni ko ē 'e 'atā 'a e nusipepa. Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e hoha'a koe'uhi ko e Lao Pule foki eni 'o e fonua, ko e laó ia 'oku faitu'utu'uni, pea kapau te tau hanga 'etautolu 'o fai 'a e fo'i ngāue ko eni, 'i he kupu 2, 'oku ou tui 'oku vaivai leva 'a e tu'u ko ē 'a e fo'i tefito'i lao ko ē na'e 'uhinga ai hono faka'atā 'o e nusipepa pea mo e lea ke tau'atāina 'a e fonua ni Sea.

'Eiki Minisitā Lao: Mālō 'Eiki Sea.

Lord Nuku: Ko e me'a ia 'oku fai ki ai 'a e fakahoha'a 'Eiki Sea.

'Eiki Minisitā Lao: ... 'e toe a'u hifo pē ki he kupu 3 'Eiki Sea, ngofua ke fa'u ha ngaahi lao ki hono fakalele 'o ha fakahoko ongoongo.

‘Eiki Sea ‘oku tau fa’u ma’u pē Konisitūtone ko e lao ia ‘o ‘etau tau'atāina he fo’i, ki’i fo’i loto’ā ko ē, ko ho’o ‘ova pē ‘au ki he tafa’aki, ko e ‘ova koe ia maumau’i e tau'atāina ‘a e tama ko ē hoko mai. ‘UHINGA ia ‘oku faka’atā ai pē ‘i he kupu 7 ‘a e ngaahi fa’u lao ko eni ke malu’i mo e totonu ‘a e ni’ihi kehe. Mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Tongatapu 2.

Dr. ‘Uhila mo e Langi Fasi: Tapu mo e Feitu'u na ‘Eiki Sea, fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā ‘a e fakamahino. Ko e faka-Pilitania ko ē ‘o e lao ko eni, hangehangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā, ‘oku pehē ko e *public publication available to the public*, ‘a ia ko e ‘uhinga ko e tohi ‘o lava ‘o ngofua ke lau ‘e he tokotaha kotoa pē.

Ko e me’a ko ē ‘oku ou tokanga ki ai kapau ‘e tā telefoni pē ha taha ia ki hano maheni pē ko hano fāmili pē ko ‘ene faitohi pē ‘ana ia ‘i he *messenger* pē ko ha’ane tohi pē ‘ana fakapulipuli, ‘oku ‘ikai leva, ‘ikai ko ha me’a ia ‘oku *public*, ‘oku *personal* leva ‘a e me’a ia ko ia. Ka ‘e kei mafola pē ai ‘a e me’a ko eni ‘oku tau loto ke malu’i.

‘Oku ou tui pē ‘Eiki Sea he 'ikai ke, he 'ikai ke ‘i ai ha maumau lahi kapau ‘e tātaki atu pē, ke kau ai pea mo e *media* fakasosiale mo ha toe founa kehe, koe’uhi ke ma’u ‘a e taumu’a ‘o e lao, ko e taumu’a ke malu’i ‘a e ni’ihi ko eni ‘oku fiema’u ke malu’i, pea kapau ‘e tapui ‘a e pulusi ia ‘i he *public* pea mo e fakamafolalea, kae kei ngofua pē hono ‘ave holo ‘ana ia ‘i he ngaahi founa kehe, hangē ko e talanoa, ka talanoa pē ha ongo me’a ia ‘oku ‘ikai ke tapui ia ‘ena talanoa ki he ngaahi hingoa pea mo e kakai ko eni ‘oku me’a, ‘oku ‘ikai leva ke ma’u ‘a e taumu’a ‘o e lao ko hono malu’i kinautolu. Ko ‘eku ‘uhinga ke ‘ai ke malu ange hono malu’i ‘a e ni’ihi ko eni.

‘Oku ou tui pē ‘e ‘Eiki Sea, he 'ikai ke fu’u uestia lahi pea ‘ikai ke hoko ha maumau kapau ‘e tātaki atu pē ‘a e ngaahi me’a ko eni ko e kau ai pē ki hono fakamālohi’i mo e poupou ki he lao ko eni. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō ‘Eiki Sea, ko e, ‘i he’ene tu’u ko eni ‘a e lao ‘Eiki Sea, ‘oku ‘i ai pē lao ia ko hono pā’usi’i ko ē ngaahi me’a ki he ngaahi tekinolosia ko ē ‘o e ‘aho ni, ‘oku ‘i ai pē hono lao makehe ‘ona, ‘oku ‘i ai pē mo e lao makehe ‘o e lau’ikovi, pea ‘oku ‘i ai mo e lao makehe ki he *contempt of ...*

<005>

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Minisitā Lao: ...*Court* pē ko hono pā’usi’i ‘o e Fakamaau’anga kapau ‘oku hoko ‘a e ngaahi me’a ko ia ‘e kei lava pē ‘o faka’ilo ‘a e ni’ihi ko ia ‘i he ‘ū Lao kuo ‘osi fa’u mo maau ‘i he fonua ni ‘Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Dr. ‘Uhila mo e Langi Fasi: Mālō ‘Eiki Sea fakamālō ki he Minisitā ‘oku mahino pē ki he motu’a ni ‘oku ‘i ai mo e ngaahi Lao kehe ka ko e hā koā hano maumau hano toe fakakau ke

faka'angataha 'i he Lao ko eni toe kau ai pē ki he malu pea mo e nounou 'a e ngāue ko ia pē 'Eiki Sea mālō.

Tokanga hā e tōnounou e lao lolotonga toe fa'u mai Lao fo'ou

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa: Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea pea tapu mo e Hou'eiki 'o e Komiti Kakato ko e tu'u pē au ia 'oku ou poupu pē ki he fakakaukau ko eni e *Facebook* he 'oku palopalema foki 'a e mafola 'a e ngaahi me'a ko eni na'e 'i ai 'a e Lao na'a tau fa'u na'e fa'u mai hangē pē ia 'oku 'ikai ke lava ia ke muimui'i pē *enforce*. Kimu'a ke u talanoa ki ai 'oku 'i ai 'eku ki'i fehu'i ko 'eku fehu'i pē pē ko e hā ko e me'a pē 'oku fakahoko mai foki ko e 'uhinga 'o e 'ai e fo'i Lao ko eni koe'uhī 'oku lava pē ia 'o fai he taimi ni kae toki kole atu pē 'e loea pea ko e hā hano kovi pē ko e hā 'a e tōnounou kuo tau fetongi ai 'o 'ave pē ia ki he Fakamaau to'o 'etau tau'atāina 'ave pē ki he Fakamaau ke 'osi ange ko ia 'oku te'eki ai ke fu'u...kuo 'osi ma'u pē 'a e me'a ko ia 'i he tu'unga ko ē he taimi ni pea kapau te tau hanga 'e tautolu 'ave pehē'i ki ai 'oku hangē ia ko ē 'e faifai pea fepaki ia pea mo e Konisitūtone mo e 'ū me'a pehē ka ko 'eku fehu'i pe ko e hā nai 'a e kovi mo e tōnounou 'a e fo'i Lao ko ē 'i he taimi ni kuo tau toe fa'u Lao fo'ou ai he koe'uhī ko 'etau fa'u Lao fo'ou foki ke ne hanga 'o feau ha fo'i faingata'a pea kapau kuo 'osi tu'u pē 'a e fo'i me'a ko ia 'oku ngofua pē ia pea kapau te te kole ke 'oua 'e 'ai he *Facebook* 'oku kei malava pē ka tau toe 'ai e fo'i Lao fo'ou ko eni 'o tali heni he ko u manatu au ki he lea 'a e tokotaha na'e pehē talu 'ene tupu pea 'alu hake eni 'alu eni e Lao ia 'o lahi 'aupito ka 'oku 'ikai ke fu'u mahino pē 'oku 'i ai ha toe fakalaka pē 'ikai na'a tau hanga 'etautolu mole hotau taimi 'o toe 'ai e fo'i Lao fo'ou ko eni kae 'osi ange ko ia 'oku kei tatau ai pē 'oku 'osi 'i ai pē me'a na'e tu'u ai he ko u tui ko e tangata 'oku ne fiema'u 'e ia ke tau'atāina 'oua 'e fu'u lahi e Lao 'oku lava pē ia ke mo'ui tau'atāina ka 'oku tau 'ai pe ha Lao 'o kapau 'oku fiema'u 'oku fiema'u na'a mole noa'ia hotau taimi e 'ai ha ngaahi Lao pea tu'u pē ia ai 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fai ko e anga pē ia 'eku ki'i fehu'i ki he Minisitā Lao 'Eiki Sea ke hā 'ene faingata'a ke tau fanongo atu ki ai totonu ke toe 'ai mo e fo'i Lao ko eni mālō Sea.

'Eiki Minisitā Lao: Mālō 'Eiki Sea fakatapu atu pē ki he Feitu'u na 'Eiki Sea mo e Hou'eiki Komiti 'oku mo'oni 'aupito pē 'a e Fakafofonga 'Eiki Sea 'oku malava pē pea 'oku 'ikai ke hanga he Lao ko eni 'o ta'ofi ka ko e tu'u 'a e lā mo e poupu kapau 'e ngalo ia he loea ke ne kole ko e hā e me'a 'e hoko ki he si'i ni'ihi ko eni 'oku nau uesia tukuange 'a e faingamālie ko ē ke lava 'a e Fakamaau 'o faitu'utu'uni 'oku te'eki ai ke kole atu kapau 'oku ngalo ta'omia ia 'i he loea 'atā pē ia ki he Fakamaau ke ne fokotu'u...

<007>

Taimi: 1155-1200

'Eiki Minisitā Lao : ...'omai 'a e tu'utu'uni ko ia,. Ko e malu'i pē ia 'o e ongoongo mo e ngeia 'o e kakai 'o e fonua. Mālō 'Eiki Sea.

Tokanga ki he mama kitu'a fakamatala he ngaue'aki tekinolosia

Dr. Taniela Fusimālohi : Sea mālō pē ko e toe fehu'i pē eni ia ki he 'Eiki Minisitā koe'uhī ko e fehu'i ko ia 'anenai ke 'ai ke toe mahino nage. Koe'uhī foki ko e 'aho ni ia mo hono ta'au 'oku kehe 'aupito 'a e me'angāue ko ia 'oku ngāue'aki ki ha fa'ahinga tu'unga pehe ni. Ko e me'a ko

ia na'e talanoa ki ai 'a e Tongatapu 1 'oku mo'oni 'aupito ia. He 'oku ou lave'i ko e ngāue fakapule'anga 'oku kamata ke nau ngāue 'i he ngaahi tu'utu'uni ke malu pehē 'a e fai ko ē 'o e ngāue ki ha 'alu ki he me'a ko eni 'oku fai ki ai 'a e talanoa 'a e *social media*. Ka na'a ne pehē foki 'e ia 'anenai ko e pulusi 'i ha pulusi tohi, 'oku kau ai 'a e *social media*. Ka 'oku ou sio ki he vakai holo 'i he ngaahi lao 'oku kai ke 'i ai hano fakatonulea 'ona 'o e pehē pulusi 'i ha pulusi tohi 'oku kau ai mo e *social media*.

Ko e 'aho ni ia ko hono fai 'o e ngaahi ngāue pehē ni ia pea 'oku tu'u lavea ngofua ai 'a e tokolahi 'oku fai'aki ia 'a e me'angāue ko ia. Ka 'oku ai 'a e mahino ia mei he fakamalanga ko eni 'oku fai 'e Tongatapu 1 'oku 'i ai e tokanga lahi ia 'a e kakai he neongo pē ko e fē pē 'a e me'a 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi mama ia mo ngāue'aki 'a e tekinolosia 'o e 'aho ni ke fakahoko 'aki ha fa'ahinga ngāue pehē 'o hoko ai 'a e maumau 'a e Konisitūtone 'i he fakangalikovi. Ka 'ou ou fehu'i pē au ki he 'Eiki Minisitā ke ne toe fakama'ala'ala mai ange 'a e pehē ko e pulusi 'i ha pulusi tohi 'io 'oku kau ai 'a e *social media* ko eni 'oku fai ki ai 'a e talanoa'i 'oku lahi ko e *Facebook* ko e taha ia ko e *whats app* ko e taha ia. 'Oku lahi 'a e ngaahi *social media platform* ia 'oku ala ngāue'aki 'e he tokolahi ki he me'a ko eni. Pea kapau 'e 'ikai ke tau lava 'etautolu ia 'o monomono ke malu 'o hangē ko 'ene me'a pea 'oku ou tui 'e kei tu'u lavea ngofua pē 'a e tokolahi ia koe'uhi ko e 'ikai ke malu 'a e tafa'aki ko ia. Mālō Sea.

Tokanga ki he fa'u e Lao 'osi mahino he 'ikai pe ke ngāue ia

Lord Tu'ivakanō : Tapu mo e Feitu'u na Sea tapu mo e Kōmiti Kakato. Sea ko u mālie'ia pē au koe'uhi ko e 'ohake ko ē 'e he Fakafofonga Fika 2. Koe'uhi ko e tu'u foki ko eni 'a ē na'e fai ki ai 'a e feme'a'aki 'i he kupu 7 (1) pea na'e toe 'ohake pē 'e he Fakafofonga Tongatapu 10. Koe'uhi 'oku hangē eni ia ha'atau tānaki pē 'atautolu ia ki he ngaahi me'a 'oku 'asi mai he Konisitūtone kae hili ange ia 'oku fakafehu'ia 'a e me'a 'oku fekau'aki fakatātā pē fekau'aki pea mo e Huafa 'Ene 'Afio. Ko e ngaahi 'aho ni ko e tu'o fiha eni hono 'ohake 'a e ngaahi me'a 'a e kakai 'oku nau lau ki He'ene 'Afio ka 'oku 'ikai ke fai ha ngāue ia ki ai. 'A ia ko 'etau me'a ko eni ko e toe tānaki atu pē ki he me'a ko eni 'oku 'i he kupu 7 he Konisitūtone. Ke hangē pē 'oku tau fa'u lao ka 'oku 'ikai ke ngāue ha me'a ia. Ko e ha leva ho'omou me'a 'oku fai? 'Oku tonu ke ke fai ke 'ai ki he fiema'u 'a e Loea pē ko e *Crown Law* pē ko hai 'ia nautolu ko ia 'oku tonu ke fai e me'a ko eni ko ē 'oku tau nofo ai 'o fa'u e lao 'i he Fale ko eni. He 'oku 'ikai ke fu'u mahino ki he motu'a ni ia hono fakalahi 'a e 'u me'a ko eni kae hiliange 'oku 'ikai ke ngāue 'a e me'a ko eni. Pē 'e tatau ai pē pē 'e 'oatu 'a e *social media* pē 'ikai he 'ikai pē ke ngāue ia. 'Oku fakahela 'etau 'omai 'o fokotu'utu'u me'a mo fa'u me'a kae hili ange ia 'oku 'ikai ke fai e me'a ko ē, 'a e me'a na'e 'uhinga ki ai e kupu ko ia ke malu'i 'Ene 'Afio mo e Fale e Tu'i, 'Oku 'ikai ke fai ha ngāue ki ai 'a e Pule'anga. Ka ko e me'a pē 'oku ou tokanga ki ai koe'uhi ko e ngaahi me'a ko eni 'oku tau fokotu'utu'u ka 'oku 'ikai ke fai e ngāue. Pē ko e 'ai pē ke tau ke sio mai 'a māmani 'oku tau fa'u lao 'oku 'i ai 'etau ngaahi lao ka 'oku 'ikai ke ngāue. Mahalo ko ia pē Sea pē ko hai 'oku tokanga ki ai ko e 'ai pē ke *remind* atu ki he Pule'anga mālō.

'Eiki Minisitā Lao : Mālō 'Eiki Sea ko e Pule'anga ...

<008>

Taimi: 1200-1205

'Eiki Minisitā Lao: ... 'Oku mahu'inga 'a e me'a ko e *separation of powers* takitaha fai hono fatongia. 'Oku 'i ai e fatongia 'o e Kapineti, 'oku 'i ai e fatongia 'o e 'Ateni Seniale mo e ngaahi tafa'aki kehekehe 'Eiki Sea. He 'ikai ke lava ke tau fakataha'i kātoa 'a e 'ū fatongia ko ení ke, 'oku mo'oni hono fehu'ia mai ki he Pule'anga kā manatu'i ko e 'Ofisi ko ē 'o e 'Ateni Seniale 'oku tu'u tau'atāina ia pea 'oku tu'o fiha pē hono fai e fetu'utaki mo e kole ki ai ke fai ha ngāue ki he 'ū me'a ko ia. Pea 'oku 'i ai e 'ū founa 'oku nau ngāue ki ai 'oku kei fai e fakatatali ki ai ke kakato. Pehē pē ia 'Eiki Sea hangē ko e Fakamaau'anga 'oku 'ikai ke ngāue noa 'a e Pule'anga ki he Fakamaau'anga, 'oku tau'atāina pē 'a e Fakamaau'anga 'iate ia pē ki he'ene fakahoko 'ene ngaahi tu'utu'uni mo 'ene ngaahi faka'uhinga lao 'a ia 'oku makatu'unga ai he taimi lahi 'etau 'ū fakatonotonu lao 'i he taimi ni koe'uhí ko e ola ia 'o e ngaahi hopo kuo 'osi fai 'o tu'utu'uni ki ai e kau Fakamaau pea 'oku fai leva 'a e fatongia ko ē 'o e Fale mo e Pule'anga ke fakatonotonu e laó fakatatau ki he fāliunga 'o taimi mo e faka'uhinga 'oku fakahoko ko ia 'i he ngaahi Fakamaau'anga 'o a'u mai ko ē ki he lolotonga ni 'Eiki Sea. 'Oku 'ikai ke, ke pehē ke nofo noa pē Pule'anga pea tu'u hake 'o fakatonotonu. 'Ikai 'oku makatu'unga ia mei he ngaahi tu'utu'uni faka-Fakamaau'anga 'oku tuku mai pea fai leva e ngāue ko ia ki he me'a.

Ko e tafa'aki ko ē hangē ko e ko e me'a 'a e 'Eiki Nōpele ki he 'Ene 'Afio tau ongo'i kotoa pē ka ko e ngāue kotoa pē 'oku pau ke ngāue ke maau he 'ikai ke tau 'ohonoa pē ki ha me'a 'e faifaí pea hangē ko e lau ko ē 'a e motu'á 'i he ki'i hopo 'i Vava'u fēfē, pehē atu e motu'á ta vaivai ke ta vaivai na'a ta toki kai he 'api 'o Fe'aofakí pea ta ōmai, 'ikai 'oku ta fo'i ke ta fo'i koā ko taua na'a ta fai e faka'iló. Ko ia Sea 'oku fai e ngāue ka 'oku ngāue māmālie mo maau koe'uhí ke taimi pē 'oku fakahoko ai e fatongia ko ia fakahoko 'aki e lelei taha ki he lelei fakalukufua 'a e fonuá. Mālō 'Eiki Sea fokotu'u atu.

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa: Sea, tapu mo e Feitu'u na Sea pea, ko e ki'i tu'u atu pē 'o fai pē ki'i fehu'i ko eni ki he 'Eiki Minisitā Lao tapu pē mo e 'Eiki Minisitā Lao ko u ki'i puputu'u pē he pehē he 'Eiki Minisitā Lao 'oku 'ikai ke ne lava 'e ia 'o faka'ilo ha taha. Ko e, ko e 'Ateni Seniale pē ia. Ka ko u manatu'i ai 'i he taimi nau nau Minisitā Polisi ai 'oku ma'u foki 'a e me'a ia 'a e 'a e fatongia ia 'e he *Commissioner* pea ko 'ete fo'i 'ele'ela pē 'a'ata ia 'oku 'ikai ke te, pea kapau ko eni 'oku toe tatau mo e Minisitā Lao 'oku 'ikai ke ne lava 'e ia 'o fai ha ha faka'ilo ko u pehē 'oku totonu ke fai ha, 'ai toe 'ai mai ha fo'i lao 'e sai ange he fo'i lao ko ení. Ke ne lava 'e ia 'o fai, pea hangē ko 'ene me'a ko ē na'e pehē 'ai pē toe 'ai e fo'i lao ko ení neongo 'oku 'osi 'i ai pē 'ū lao ko e tu'u pē e lā mo e pou pou.

Kole atu fanafana atu ki he 'Ateni Seniale he ko e anga ia 'etau ngāue 'oku pehē. Ko e tu'u pē lā mo e pou pou talaatu ki ai na 'oku fai e fakamamafa ha feitu'u kehe he 'oku 'i ai e ngaahi me'a 'oku fu'u fuoloa mai pea 'oku tau, tau sio ki ai 'oku totonu ke fai ha me'a ki ai 'i he, kae faka'osi'osi ko ia ho'o me'a 'oku ke pehē 'oku lolotonga fai pē ngāue ki ai ngaahi fakalelei taimi pē ko ē 'asi mai ai ki tu'á 'asi faka'ofa'ofa mai ko u talamonū atu kapau 'oku ai ha me'a pehē 'oku hoko ka kapau 'oku te'eki ai ke kamata 'oku 'ai leva ke kamata ai leva he taimi ni mālō Sea.

'Eiki Minisitā Lao: Sea 'osi mālō 'aupito ...

<009>

Taimi: 1205 – 1210

‘Eiki Minisitā Lao: ... Sea, kuo ‘osi fuoloa ‘ene kamata ka ‘oku ‘ikai ke fai ha tu’utu’uni ki he ‘Ateni Seniale fakatatau ki he tu’u ko ē ‘a e Konisitūtoné mo e Laó ko e sino tau’atāina ia. Fai pē e fatongia ia ka ko hono fakahokó ku ‘i he va’a tafa’aki kehe ia ‘Eiki Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Kalake ‘ai ke tau pālōti, lau ‘etau palotí.

Dr. ‘Uhila moe Langi Fasi: Sea ki’i faingamālie faka’osi pe Sea fakamolemole

Sea Kōmiti Kakato: Faka’osi, mālō

Dr. ‘Uhila moe Langi Fasi: ‘Eiki Sea ko u fakamālō atu ki he ‘Eiki Minisitā he’ene me’a mai ‘o pehē Tu’u pe Lā mo e pou pou. Ko e laumālie tatau ‘oku fai’aki e fokotu’u ko ení, Tu’u pe La mo e pou pou. He ‘ikai ke ‘i ai ha ‘ikai ke fakasi’isi’i ai ‘a e lao ko ení ka ‘e mālōhi ange ai mo mā’opo’opo ange ai pea mo malu ange ai e ni’ihi ko eni ‘oku tau loto ke malu’i ko ia pe Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, kole atu Kalaké ke lau ‘etau kau pālōti

Tali Pule’anga monomono Fakafongga Tongatapu 2 he Lao

‘Eiki Minisitā Lao: Sea kātaki pe mu’a ‘ai ke u vakai’i ange pe ko e hā ‘a e fakatonutonu koā ‘a e fika 2 ‘o Tongatapú na ‘oku sai pe ke lava pe ia ‘o fakahū neongo pe ‘oku ‘osi ‘ai kae toe ‘ai pē, fai funga pē Sea.

Dr. ‘Uhila moe Langi Fasi: Mālō ‘Eiki Sea, fakamālō atu ‘Eiki Minisitā ko ‘ete tānaki ko ē ki he fo’i kongā fakamuimui e fo’i lao ko iá ‘oku pehē; kuo pau ‘e ‘ikai pulusi ‘i ha pulusi tohi pe ‘i he mitia fakasōsialé pe ‘i ha toe founa fetu’utaki kehe ange ke ‘atā ki he lau ‘e he kakaí mo hono fakamafola mālō ko ia pe ‘Eiki Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Pou pou Sea ka tau fokotu’u atu ā mo hono fakatonutonú ka tau hokohoko atu mālō

Sea Komiti Kakato: Fakamālō atu

Tokanga ki he lahi maumau’i ngaahi Lao kuo ‘osi fakapaasi atu mei Fale Alea

Lord Nuku: Sea tapu pe mu’a mo e Feitu’u na kātaki pe ‘oku ngali fakalōloa ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku fai ki ai hoha’á kuo pau ‘e ‘ikai pulusi. Ko u tui ko e fo’i fakangatangata ko iá Sea ‘okú ne hanga ‘e ia ‘o to’o ‘a e tau’atāina lahi ‘aupito pea meí he kakaí. Ka ‘oku mahino e ‘uhinga ia ko ē ko e hono paaki mai e kupu ko ení he ‘oku ‘ikai lava ia ke ta’ofi he’ene tu’unga ko ē he ‘aho ní. ‘O hangē ko e me’a ko e na’e me’a ko ē ki ai ko ē ‘a e fika 10.

‘Oku lahi ‘a e ‘ū me’a ia he taimí ni ‘oku ‘osi fakalao’i pe ia ka ‘oku ‘ikai pe ke pea hangē ko e me’a ko ē ‘a e ‘Eiki Minisitā Laó ‘oku ‘ikai ke fai ha kaunoa ia ki he ‘Ateni Senialé. Ke fakahoko hono fatongiá ka ‘oku ‘i ai ha lao ‘oku maumau pe ha fa’ahinga fatongia ‘oku ‘ikai tonu ke fakahoko ‘o maumau ai laó. Ko ‘etau tānaki ko ení ‘e fēfē ‘ū me’a ko e ku lolotonga hoko pē he

taimí ni ku ‘osi fakalao’í. Te tau t̄naki atu pe eni hangē ko e me’a na’e fai ki ai e me’a ko ē ‘a e Nōpele ko eni ko ē ‘o Tongatapú.

Ko ‘etau nofo ko eni ‘oku hake ‘uta e me’a ko e lau kovi hūfanga he fakatapú hangē koe Fale ‘o e Tu’í. Ko fē ‘a e fo’i taimi ko ē ‘e ala ta’ofi ai, ko ‘etau t̄naki lao pe ‘o tuku atu ke toki faka’aonga’i. Pe ko ‘etau ō mai pe ki heni ‘osi pe ‘ū tu’unga kehekehé ‘a eni ko ē Fakamaau’anga pea mo e Fale Aleá. Ka ‘oku ou tui ‘oku tonu ke tau hoha’a kitautolu ia ki he maumau’i ‘o e lao kuo osi paasi meí he Falé ni. He ‘oku ‘iai pe ‘ū me’a he taimí ni ‘oku lolotonga maumau ma’u e fakamo’oni, ma’u mo e ‘ū me’a kehekehe ka ‘oku ‘ikai lava ia ke fai ha ngāue ki ai.

Ko ‘eku fehu’i ki he ‘Eiki Minisitā Laó pe ko e hā e ‘uhingá. Ko e fatongia tokotaha pē ia ‘o e ‘Ateni Senialé? Ka ko hono faingamālié ko ē ‘oku ‘omai ko e ki he Falé he ‘ahó ni ke lava ‘o fai he feme’a’aki ki ai. He kapau ‘e ‘ikai ko ‘etau me’a pe ‘e fai ko e fonu ‘a e tohi laó mo hono ngaahi fakatonotonu. Ka ‘oku ou tokanga atú koe’uhí ki he ‘ū lao ‘okú ne lolotonga maumau’i ...

<010>

Taimi: 1210-1215

Lord Nuku: ... pē ki he ‘ū maumau lao ‘oku ne lolotonga maumau’i pē ‘a e lao ‘i he lolotonga ni.

Ko ‘eku fehu’i atú ‘Eiki Sea ko e hā ha ngāue ‘e ala fai ke fakasi’isi’i ai, ko ‘etau fa’u lao pē ‘o tuku atu, ke toki hanga ‘e he Fakamaau’anga ‘o fai, pē ko ‘etau, ‘i ai ha taimi ke tau hoha’a ai ki he maumau’i ‘o e ngaahi lao ‘oku fa’u ‘e he Fale ni. Ko e fehu’i ia ko ē ‘oku ou ‘oatu ko ē ‘i he ‘aho ni ko ē ki he Fale, pē ‘e fēfē’i ‘a e ngaahi maumau lao ‘oku lolotonga fai ki ai ‘a e ngāue, ko e hā ha founga ‘e lava ke ta’ofi ai, ko ‘etau fa’u lao pē ‘o tuku atu, mei he Fale ni, ka ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a Sea, te ta u tali ‘etautolu eni ‘o ‘oatu, he ‘oku kau pē ia ki he pou pou kae ‘osi ko ia ‘oku ‘osi ‘i ai pē ‘ū lao pehē ni ‘oku hangatonu ki he ngaahi kupu ‘a ia ‘oku ngāue’aki ‘e he *social media* ko e ngaahi lau’ikovi holo ko eni koē ‘oku fai, he ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga foki ‘a e me’a ia ko ene pehē pē lau’ikovi pē kofē founga ‘oku fai’aki ‘oku ‘i ai ‘a e lao ke tautea ‘aki. Ka ko eni ia ‘oku ‘i ai ‘a e lao pea fakahoko mo e maumau lao ‘oku ‘ikai ke ta u sio atu tautolu ‘oku nga’unu ha feitu’u, ke ‘uhi ke fakamālohi’i ‘a e lao Sea. Ko e me’a ia ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a ko ‘etau fa’u lao lolotonga ko ia ‘oku lolotonga maumau pē lao ia ‘i hono maumau’i. Ka ko e ‘uhinga pē ia ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a te tau t̄naki atu pē, t̄naki atu pē...

Pea ko ia Sea ‘a e ‘uhinga ‘a e fakahoha’a atu ke fai mu’a ha ki’i ngāue ke ngali ke ‘aonga ‘a e fa’u lao ‘oku fai atu mei he Fale ni. Ka ‘oku ‘ikai ko e fa’u pē ‘o tuku atu pea lele pē maumau lao ia he pea t̄naki pē mo e ‘ū tohi fa’u lao ia ‘i he fa’ahi ‘e taha. Ko e me’a pē ia ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a Sea, he ko ‘etau faingamālie koē ‘i heni, ko eni pē. Ko ‘etau hikinima pē ‘o paasi atu eni, pea ta u ngūngūtapu ‘ikai ke ta u toe lea ki ai na’a mo’ua ha taha.

Ka ko e me’a ia ‘oku fai ki ai ‘a e hoha’a Sea, koe’uhi ko ‘etau ngāue ko eni ma’a e kakai ‘o e fonua, ke takitaha malu’i kinautolu, neongo ‘a e tau’atāina ‘o e lea. Mālō Sea.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō ‘Eiki Sea. ‘Oku ou kole pē Sea ko ‘eku ki’i fehu’i pē ke ‘oange ki he ‘Eiki Nōpele ki he Fakafofonga Nōpele, ke me’a mo ia ‘i he *lunch* kae toki foki mai ‘o ‘omai ‘a e tali ‘i he tuku, he hū ko ē he 2, pē na’e ‘i ai koā ‘i he Potungāue Polisi ‘o fa’a ‘ai atu ko ē lāunga pea talamai ‘oku fai ‘a e ngāue ki ai, ‘ofa atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō.

Lord Nuku: Sea ko ‘eku fakahoha’a atu ko eni koe’uhi ‘oku ki’i *personal*, ko e ‘uhinga ‘eku tali atu na’e ‘osi tali atu ‘e he ‘Eiki Fakafofonga fika 10, na’e me’a ia ‘i he Minisitā Polisi ko e fo’i *rubber stamp*, ko ‘ene tali hake ia, ‘oku ‘ikai ke pehē ‘eku tali ka ko e tali ia na’e ‘omai ko ē ‘anenai ko ē ‘o ‘oange ki he Minisitā Lao. Ko e mafai ‘oku ‘osi fa’u ‘a e lao ia ‘e he Pule’anga ki hono fakalele ‘o e Potungāue ko ia pea ‘oku muimui pē ki ai, ‘ikai ke ‘i ai ha mafai ia ’o e Minisitā Polisi ke ne fai ha faka’ilo, pē te ne fai ha tu’utu’uni, ko hono ki’i mafai ‘ona ‘oku taha pē ko ‘ene faitohi ki he Komisiona Polisi ko e me’a eni ‘oku tokanga ki ai.

Sea Komiti Kakato: Mālō. ‘O, sai ka tau ki’i *break* ta u toki me’a mai ‘i he 2 ‘anai.

‘Eiki Sea: Hou’eiki toloi ‘a e Fale ki he 2.

Toloi ki he 2 efiāfi – Taimi 1215

<005>

Taimi: 1410-1415

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Fale Alea’.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’atau ngāue he Fale Alea’, tau liliu ‘o Kōmiti Kakato.

(*Me’a mai Sea Kōmiti Kakato*)

Pāloti’i ‘o fakapaasi Lao Fakaangaanga Fakatonutonu fika 2 ki he Lao Hia 2021

Sea Kōmiti Kakato: Tau hoko atu ki he lao hono ua’. Mahalo kuo tau maau kitautolu kae tau pāloti’i ‘a e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu Fika 2 ki he ngaahi Hia’, 2022. Kimoutolu ‘oku mou loto ke mou tali ‘a e lao ko eni’, kātaki ‘o hiki ho’omou nima to’omata’u’, mo e fakatonutonu.

Kalake Tēpile: Sea, ‘oku loto ki ai ‘a ‘Uhilamoelangi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Pālēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Ngōue, *HSH* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 15.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia ‘oku ‘ikai ke loto ki ai’, kātaki ‘o hiki hono nima.

Kalake Tēpile : ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē’ ‘Eiki Sea

Lao fika 5/2022 – Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pule'i Tute' 'Ekisia' 2022

Sea Kōmiti Kakato: Tali ia ē Lao Fika 2. Tau hoko atu ki he Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule'i, Lao Fika 5/2022 – Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Pule'i 'o e Tute' mo e 'Ekisia', 2022.

Fakama'ala'ala he Lao fika 5/2022

'Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e Sea', tapu mo e Hou'eiki Kōmiti Kakato'. 'Eiki Sea, ko e lao ko eni', makatu'unga e fakatonutonu ko eni' mei ha hopo na'e fai 'i he kupu' ni pea fai ai 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaau' 'o makatu'unga ai hono fakatonutonu ko ia 'o e tefito'i lao' ke fakamahino 'a e tapui hono hū mai 'o e koloa tapui' pea mo hono faka'ai'ai ke hū mai'.

Ko ua ki ai 'o e fakatonutonu' 'Eiki Sea, 'i he tu'u lolotonga ko ē 'a e lao', ko e fatongia ko ē ke fakamo'oni'i e hopo' na'e 'i he faka'iloa ia.

<003>

Taimi: 1415-1420

'Eiki Minisitā Lao: ...Ko e fakatonutonu ko eni 'oku 'i he faka'iloa ke ne fokotu'u mai ha 'uhinga 'ene hao kae foki pē 'a e fatongia ia ko ē ke fakamo'oni ta'eveiveiua 'a e tukuaki'i ko ē 'oku fai ki he talatalaaki pea ko e 'uhinga ia 'a e fakatonutonu ko eni Sea makatu'unga ia 'i he hopo na'e fai 'i he vaha'a 'o e Kalauni mo e tokotaha ko Vaipulu Ikamanu mei Pea 'a e makatu'unga ko eni 'a e tu'utu'uni ko eni 'a e Fakamaau Lahi pea'oku fai ai 'a e fakatonutonu ko eni fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Fakafofonga Tongatapu Fika 2, Fika 5 kātaki.

Tokanga ki he kupu 2 & kupu 117 he kupu 3 e Lao

Dr. 'Aisake Eke: Tapu pē mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko e ki'i fehu'i ko ē heni ko e ki'i kupu ko ē 2 'a ia 'oku felāve'i foki ia 'a ia 'oku ne hanga 'o fetongi mai 'a e fakalea ko eni ko ē 'o e kupu 95 lolotonga. 'A ia ko e kupu lolotonga ko ē 95 'oku lau ia "ko e koloa hū mai pē hū atu 'oku tāpui pē fakangatangata". Ko e me'a ko ē 'oku 'omai 'i he fakatonutonu ko eni 'oku to'o ai 'a e fakangatangata ia kae kau pē ia heni ko e koloa hū mai pē pē hū atu 'oku tāpui. Ka ko 'eku 'eke pē 'a'aku ko e hā hono 'uhinga 'oku to'o ai e kupu ko eni 'a e fakalea ko ē koloa fakangatangata pea mei he kupu ko eni Sea he koe'uhí he 'oku 'i ai 'a e lave ki ai 'a e Lao.

Ko hono ua pē Sea 'i he kupu ko eni 3 felāve'i pea mo e fakatonutonu ko ē kupu 117 'oku hangē pē foki ko e me'a ko ē na'e me'a mai 'e he 'Eiki Minisitā Lao ko e tu'u foki ko ē 'i he taimi ni ko e fatongia ko ē ki hono 'omai ko ē fakamo'oni 'oku ha'u ia mei he tokotaha ko ē 'oku tukuaki'i, ka ko e tu'u ko ē mahino 'i he fakamatala ko eni fakalahi 'oku mahino 'oku 'alu e fatongia ia ki he tokotaha ko ē 'oku ne fai ko ē ko ē 'oku ne fai ko ē faka'iloa, ka ko 'eku 'eke pē 'a'aku koe'uhí

ko e fakalea ko ē e 117 tukukehe kapau ‘oku ‘alu pē eni ia he *convention* ko ē fakalao ‘a e fatongia ko ē ‘o e tokotaha ko ē ke ne fai ko ē ‘a e fakamo’oni. Ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi ‘i heni ia ‘i he kupu ko eni ‘oku hanga pē ia ‘i hono faka’ilo ‘a e ngaahi koloa loi pē hifo koloa fakafūfū ka ‘i ai ha taha ‘oku fakamo’oni kuo tauhi ka ‘oku ‘ikai ke ‘asi ia ai kuo fakamo’oni ‘e hai. ka ko ‘eku ‘eke pē fakamolemole ‘i he kupu ko ia ‘oku to’o e faka’iloa ka ko e ‘asi ko ē fatongia ko hai ‘oku ne ‘i ai ‘a e fatongia ko ē ki he fai e faka’ilo ‘o hangē ko eni ‘oku ‘asi he fakamatala fakalahi ‘e ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga ia ‘oku fai ai hono ‘ohake ‘o e kongā ko eni Sea mālō.

‘Eiki Minisitā Lao: Tapu mo e ‘Eiki Sea mo e Hou’eiki Komiti Kakato. ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga hono ‘ai ko ē fakatapu ke fakamahino ‘oku tapu ko e fakangatangata ‘oku ‘ikai mahino ia pē ‘oku tapu pē ‘e lava pē ‘o fakangofua ‘uhinga ia ko ē ‘oku to’o ai ‘a e fakangatangata kae ‘ai e tapui ko e koloa ia ‘oku tapu.

Fokotu’u monomono fakatonutonu Fakafofonga Tongatapu 2 ki he kupu 117 e Lao

Ko e 117 ‘Eiki Sea ko e ‘i he hopo hia ko e fatongia ia ‘o e talatalaaki ke ne fakamo’oni’i ‘a ‘ene tukuaki’i ‘oku fai ke taoeope atu hono fakamo’oni’i ‘i he tukuaki’i ko ia, ka ‘i he Lao ko eni ne tu’u motu’a ko e fatongia ia ‘o e faka’iloa te ne fakamo’oni’i ‘oku hala ‘a e tukuaki’i ka ko hono fulihi ko eni ‘o e fakalea koe’uhi ko e fatongia pē ‘o e faka’iloa ia ko ‘ene ‘oatu ‘a ‘ene *defense* pea ko e fatongia ko ē ‘o e talatalaaki ‘e kei tu’uma’u fakatatau ki he Lao Hia ke fakahoko hono fakamo’oni’i ‘o e hopo ko ia ke *beyond reasonable doubt* kae lava ‘o fakamo’oni’i ko e hia ia ‘Eiki Sea mālō...

<007>

Taimi: 1420-1425

Sea Kōmiti : Tongatapu 2.

Dr. ‘Uhila Moe Langi Fasi : Fakatapu atu ki he Feitu’u na ‘Eiki Sea fakatapu ki he Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. ‘Eiki Sea ko ‘eku tu’u pē ‘aku ke tānaki ‘oku ‘ikai ke ne uesia ai ‘a e laumālie ‘o e lao ko eni. Hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ‘o Tongatapu 5, fekau’aki ko eni mo e 117. Ko e anga ‘eku lau e 117 ‘o fakahoa ki he faka-Pilitania, ko u tui ka liliu ‘a e fo’i lea ko ia ko e **fakamo’oni ke fakamo’oni’i** ‘e mahino leva ‘oku tuhi ki he Talatalaaki. Ko e fo’i, ko hono liliu pē fakamo’oni ke fakamo’oni’i.

Hoha’a ki he kehekehe fakamatala he fakamatala fakalahi faka-Tonga mo fakapilitānia

Sea ko e kongā ko ia na’e lave ki ai ‘a Tongatapu 5 fekau’aki mo e fakamatala fakalahi, kiate au ko e ‘uhinga foki e fakamatala fakalahi ke te lau ke ne hanga fakamaama mai ‘a e fo’i lao ko e ‘uhinga ia na’a ku lave ai ki ai ‘anenai. Pea ‘i he tu’u he taimi ni ‘oku fepaki ‘a e fakamatala fakalahi faka-Tonga pea mo e fakamatala fakalahi faka-Pilitānia ‘i he kongā 2 ko eni ‘o e fakamatala fakalahi. Laine 2 ‘oku ‘asi ai fakataumu’a ke fakapapau’i ke fua ‘e he faka’iloa. Hangē ko e me’a na’e me’a ki ai ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku totonu ke liliu ia ki he Talatalaaki. ‘E fua ‘e he Talatalaaki ‘a e fatongia ‘o e fakamo’oni’i ha faka’ilo. ‘Oku tatau leva ia pea mo ‘ene ‘asi ko ia ‘i

he faka-Pilitania ko e *prosecution* ko 'ene ngāue ia. 'Aia 'oku 'i ai 'a e ki'i fehalaaki he 'i he fo'i lea pē. Ko e liliu pē 'a e faka'iloa ke talatalaaki kae tatau leva pea mo e me'a faka-Pilitania.

Pea me'a 'e taha 'Eiki Sea 'i he palakalafi pē ko ia 'oku ngāue'aki 'a e fo'i lea ko e taukapo pea mo e faka'iloa ke 'uhinga pē ki he me'a 'e taha ki he *defendant*. Ko u tui mahalo 'e toe mahino ange ke ngāue'aki pē 'a e faka'iloa fakatoloua he ko e faka-Pilitania 'oku ngāue'aki pē 'a e *defendant* ki he fakatoloua 'a e ongo me'a ko ia. Ka 'i he faka-Tonga 'oku taukapo ia 'i he laine 'i 'olunga pea faka'iloa ia 'i he laine 'i lalo. 'A ia ko e fanga ki'i monomono pē ke toe mahino ange mo ma'a ange 'etau fakamatala

Pea faka'osi pē 'Eiki Sea, 'i he faka-Pilitania 'i he fakamatala fakalahi, *explanatory notes* laine 'e 2 fakamuimui 'oku 'asi ai 'a e *did knowingly have in its possession* 'a ia 'oku 'uhinga pē ia ki he kakai tangata pē. Ka ko u fokotu'u atu ke toe tñaki atu ki ai *his/ or her possession* koe'uhi 'oku ma'u loua pē 'a fefine mo tangata 'i he me'a ko ia.

Ko e faka'osi pē ko e kupu 2 'oku 'asi 'i he 95. Fika 1, fika 2 mo e fika 3 'oku fakamahino mai ai 'a e tautea 'e fai ki he hia ko eni maumaulao ko eni. Ka 'i he fika 4 'oku 'ikai ke fakamahino mai ai 'a e tautea. Ka ko 'eku fokotu'u ke 'ai pē ke nau tatau 'enāu fōtungā he ko e 'osi ko ē fika 4 pea foki leva ia 'o fakahoko 'a e tautea ko ia 'oku hā 'i he kupu si'i (3). Kapau 'e toe hoko atu pē 'a e fo'i sētesi 'osi ko ē 'a e ngaahi koloa kuo tapui ko ia pea hoko'i atu pea **'e tautea fakatatau ki he kupu si'i (3)**. Koe'uhi ke mahino pē tautea 'o hangē ko e 'u kongā ko ia ki 'olunga. Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti : 'E Fakafofonga Tongatapu 2 'oku ke hanga 'o liliu lahi e lao mei he tu'u he taimi ni. Ko hono 'uhinga he 'oku ke hanga 'o fakafehu'ia 'a hono fakamatala pea mo hono faka'uhinga 'i he lea faka-Pilitania mo e lea faka-Tonga. Pea 'i he'ene pehē 'oku veiveiua ai 'a e tu'u 'a e lao. Ka u kole atu ki he 'Eiki Minisitā na'a 'oku lahi e fakatonutonu 'i he lao ko eni 'o hangē ko eni 'oku me'a mai 'aki 'e Tongatapu 2 ko hono 'uhinga meimei kakato e lao ia 'i hono toutou liliu mei he faka-Pilitania ki...

<008>

Taimi: 1425-1430

Sea Komiti Kakato: ... he faka-Tonga ka 'oku sai pē ke ke fai ha'o me'a mai pē 'oku tonu 'ene fakatonulea atu fakapilitānia mo e faka-Tonga 'o fakatatau ki he ngaahi fiema'u ko ia 'a e Potungāue Laó, mālō.

Tali Pule'anga fakatonutonu fokotu'u atu 'e Tongatapu 2

'Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea. Tapu mo e Sea mo e Hou'eiki Komiti. 'Eiki Sea hangē ko ia ko 'eku lave 'anenai ange ko e fakamatala fakalahi 'oku fakamahino mai pē ai 'oku 'ikai hoko e fakamatala ni ko ha kongā 'o e laó. 'A ia kapau ko e fakatonutonu ko ē 'a e 'a e pehē ko ē ko ē ki he faka'iloa ko u tui pē au 'oku tonu pē ia ko e ke fakatonutonu'i 'a e tafa'aki ko ia ki he talatalaaki.

Ko e me'a ko ē ki he kupu 3 kupu 117 'Eiki Sea 'o e fakatonutonú 'a e fo'i lea ko ē fakamo'oni 'oku ou tui pē mahalo ko e ko e fo'i lea ia ke tau vakai pē ki he fakapilitānia mahalo 'e ma'u mei ai hono fakapapau'i 'o e me'a ko ia.

'Io 'oku mo'oni pē ia Sea 'oku tonu ke 'i he *prosecution* 'a ia 'oku totonu pē ia ke, toe fakalelei'i ia 'Eiki Sea ko u tui pē mahalo ko ha *mistype* pē ia. 'A ia 'oku, ko e fo'i lea ko ē *proved* fakamo'oni'i. Laine ua 'Eiki Sea 'o e kupu 117 'oku 'asi ai e fakapilitānia ko e *proved* pea 'i he faka-Tonga 'oku fakamo'oni *proof*. 'A ia ko e *proof* kuo fakamo'oni'i.

Sea Komiti Kakato: 'E 'Eiki Minisitā, 'oku ke me'a mai 'oku fehalaaki e 'a e hono liliu e leá mei he *proved* ke fakamo'oni'i pē 'oku tau ngāue'aki pē faka-Tonga, ko e, ko e tu'u ko ē he taimi ni kuo lahi e fanga ki'i laine kehekehe 'oku 'asi mai 'i he, 'i hono fakapapālangi mo hono faka-Tonga 'oku 'ikai ke u lava 'o lau kotoa he taimi 'e taha. Pea 'i he'ene pehē 'oku ou kole atu ki he Feitu'u na na 'oku ke loto lelei pē ke toe fakafoki ke toe fai hano fakalelei pea toe tuku hake ki he Fale pē 'oku ke loto pē ke 'ave 'i he founa lolotonga kae toki fakatonutonu?

'Eiki Minisitā Lao: 'Oku ou tui Sea 'oku tonu pē ke fakatonu, kapau 'e fakafoki eni ia 'e tuku ia ki he ta'u kaha'ú he 'ikai lava ia 'o toe hū mai ke tau 'ai ai pē heni e fakatonutonu ko hono fakatonutonu pē **fakamo'oni** ke **fakamo'oni**'i hangē ko e fokotu'u 'Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Kātaki 'Eiki Minisitā sipela'i mai e fakamo'oni'i ke kau pea mo ia ai 'i hono fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Lao: Laine ua 'i he faka-Tonga 'Eiki Sea 'i he kupu 117 **ha taha kuo fakamo'oni**'i ko e tu'u ko ē he taimi ni **fakamo'oni** ka 'oku totonu ke fakamo'oni'i. 'E fenāpasi leva ia 'Eiki Sea mo e fakapilitānia *any person who is proved*.

Sea Komiti Kakato: 'A ia ko e fo'i fakatonutonú taha pē 'a ia ko e **fakamo'oni**'i 'e potu tatau ia pea mo hono fakapilitānia ko e fo'i lea ko e *proved* ...

<009>

Taimi: 1430 – 1435

Sea Komiti Kakato: ... ko ia 'Eiki Minisitā

'Eiki Minisitā Lao: Ko ia Sea

Sea Komiti Kakato: Fēfē ia Tongatapu 2

Dr. 'Uhila moe Langi Fasi: Ko ia mālō 'Eiki Sea

Sea Komiti Kakato: Loto lelei kiai 'a Tongatapu 2 'Eiki Minisitā ki ho'o fakapapālangi mo ho'o fakatongá 'oku taau ia mo 'ene fiema'ú.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko ia mālō, ‘i he Kupu 2 kupu (si’i) 4 ‘Eiki Sea ko e ngaahi kupu ko ē ki ‘olunga ko ē ‘oku hā ai e tauteá fe’unga pe ia ‘Eiki Sea ‘oku fai’aki pe ‘ene fai ko ē taimi tā tikité ‘e fengāue’aki pe ngaahi kupu ko ení ‘o ngāue’aki pe tautea tatau. Na’a faifai kae toe ‘ai ia pea iku ange motu’a hia ‘o ngāue ia ki he mate he *smuggling* mālō ‘Eiki Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, Tongatapu 5 me’a mai

Tokanga ki he kupu 2 (95) (1) e Lao

Dr. ‘Aisake Eke: Tapu pe mo e ‘Eiki Sea pehē ki he Hou’eiki Komiti Kakató, Sea toe ki’i foki pe ki he kupu 95 (1) ‘a eni ko ē ‘oku ‘omai ko ena he kupu 2. Ko e ‘oku to’o ai fo’i lea ko ē ko e **fakatupu** ‘a ia ko e tu’u ko ē he taimi ni ‘oku kau ai *or causes* fakatupu ē. Ko ‘eku lau hifo ko ē ‘a e fakalahí, ‘a e fakamatala fakalahi fakahinohino ko ē ki he tu’unga ko ení ‘okú ne pehē he fakalahí ia ko e liliu ko eni ‘oku ‘ai ko eni ‘oku fokotu’u mai ko eni he kupu 2 (95)(1). ‘Oku ‘ikai ke ne uesia ia ‘e ia ai ‘a e kongá ko ē ‘o kapau te ne fakatupu. Ka ko ‘eku ‘eke fakapapau’i pe ‘oku tonu he ‘oku hangē ‘oku ‘ikai ke fu’u mahino ‘a e kongá ko ia Sea. Ko ‘eku ‘eke pē ia kātaki ki he ‘Eiki Minisitā Laó fakamolemole.

Sea Komiti Kakato: Mālō

‘Eiki Minisitā Lao: Kupu fihá koā Fakafofonga

Dr. ‘Aisake Eke: Kātaki pe

Sea Komiti Kakato: Peesi 7

Dr. ‘Aisake Eke: ‘A ia ko e peesi 5

Sea Komiti Kakato: Peesi 5

Dr. ‘Aisake Eke: ‘Ko ē ia ko e peesi 5 (95) 1 ‘uluaki, ‘a ia ko e kongá ko ē ‘oku, ko e kongá lolotonga ‘oku to’o ai ia ‘i he fakatonutonu ko ē ‘a e kongá ko ē ‘oku fakatupu. ‘A ia pe ko e *causes to be imported or exported*, to’o e kongá ia ko ia kae ‘alu hangatonu pe ko ha taha pe ku ne hū mai pe hū atu ‘o ha fa’ahinga koloa fakatāpui. Kae to’o e *or causes* ke fakatupu, mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō

‘UHINGA ‘a e Pule’anga ki he to’o fo’i lea fakatupu

‘Eiki Minisitā Lao: ‘Io ‘Eiki Sea ko e ‘uhinga hono to’o ko ē fakatupú he ko ‘ene tu’u ko ē ‘oku kau ko ē fakatupú ‘e te ne lava ‘e ia ‘o faka’uhinga fakaveiveiua ‘a e tu’utu’uni ko ē ki he koloa tapui. Ko e taha ia ngaahi ‘uhinga na’e tukuange ai e hopo ko ia ‘a e tokotaha ne u lave ki ai ‘Eiki Sea, mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō, fiemālie pe Tongatapu 5

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō Sea, tapu pe mo e Feitu’u na pea mo e Hou’eiki Komiti Kakato kapau ko ‘eku lave koe’uhí ko e liliu leá. He kapau ko e liliu eni ‘a e konga ko ē ko e koloa pē ‘oku fakatapuí ‘osi kau ai pē ‘a e koloa ia ‘oku fakangatangátá. Kae pehē leva ‘e fakatonutonu leva mo e liliu leá ‘i he fo’i lea ko ē ko e fakatāpui. ‘A ia ko e fakatapu ko ē ha koloa he’ene tu’u ko ē he fakatonuleá kau ai pe ‘a e fakatapu pea mo e fakangatangata. ‘A ia ko e *consequential amendment* pe ia koe’uhí ko e liliu ko ē he ‘oku tonu ke toe liliu ai pē pea mo e konga ko ia Sea mālō.

Sea Komiti Kakato: Me’a mai Hou’eiki ‘o ‘Eua

Tokanga pe ‘oku kapui he Lao kotoa a’u ki he kakai fakakouna ‘oku ‘ave koloa fakatapu

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko ‘eku tokanga pe ‘aku ia ki hono to’o ko eni ko ē ‘a e konga ko eni ko ē ki he tokotaha ko e ‘okú ne hangē ‘oku pehē ko e tokotaha ‘okú ne faka’ai’ ai pe fakaloto’í. ‘A ia ‘oku to’o foki ia ‘o ‘alu hangatonu pe ia ki he tokotaha ko eni ko ē ‘oku, ‘a e na’ e me’a ‘aki ‘e fika 2, ‘a e fika 5. ‘Eiki Minisitā mahalo ‘oku mahino pē e ‘uhinga ko ‘eku ‘uhinga atu ki aí. Koe’uhí ka ‘i ai ha taha ‘okú ne hanga ‘o faka’ai’ ai ke hū mai ha koloa pea ko ‘ene tu’u ko eni hono liliu ko ení ‘oku hao ia. Kae mo’ua e tokotaha ia ...

<010>

Taimi: 1435-1440

Lord Nuku: ... ko ē ko ē ‘oku ‘omai ki ai ko ē ke ne hanga ‘o ‘omai. ‘A ia ko ē ‘oku ‘ave ki ai, ka ko e tokotaha ko ē tau pehē ‘oku ‘i ai ha tokotaha ‘oku ne hanga ‘omai, ‘a ia ko e tokotaha ia ‘oku ne hanga ko ē ‘o faka’ai’ ai ko ē ke hū mai ‘a e koloa, pea ma’u ‘a e koloa ‘omai ia ki hē ‘o lava pē, ‘e fēfē kapau ‘e lava ke kaungā hia pē, ‘o hangē ko e ngaahi lao ‘e ni’ihi, ka ‘i ai ha koloa ‘oku fakatapu ka ‘ave ki ha taha kehe ‘oku kaungā hia pē, ka ‘oku ‘ikai ko ia ia na’a ne fai ‘a e hia. Ka ‘oku ou tui ‘oku meimei tatau pea mo e tu’u ko eni, ko e to’o ko ē ha taha ko ē ‘oku ne hanga ‘o fai ‘a e fakaloto’i, ‘oku ou tui ‘oku to e fu’u ‘atā ange ia ki he kakai ko ē ‘oku nau hanga koē ‘o fai e, he ‘oku ou tui mahalo ‘oku meimei fakahangatonu ‘a e me’a ko eni ki he ngaahi faito’o mo e ngaahi faito’o konatapu mo e ngaahi me’a pehē. Ka ko e ‘uhinga pē koe’uhi ko hono to’o ko ē ‘a e sino ko ia ia, ko ‘eku ki’i fehu’i atu pē, pea kapau ‘oku pehē pē ‘e he Pule’anga ‘oku sai pē ia, ka koe’uhi ko e anga, ‘oku fai pē tokanga ki ai ke *cover* fakalukufua, ‘a e me’a ko eni ko ē hangē ko e he 95 ko ē ‘uluaki, pē ko e, *caused to be imported*, ‘a ia ko nautolu ‘oku nau hanga koē ‘o faka’ai’ ai ke ‘omai, ‘a ia kapau ‘oku to’o ia ‘oku fai ‘a e ki’i tokanga ki ai, he ko e tokotaha foki ko ē ko ē ‘e ‘ave ki ai ‘a e koloa, ‘oku ‘ikai ko ia ia ‘oku ne ma’u fakalukufua ‘a e momona ko ē ‘o e ‘ū me’a ko eni ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e tokanga ‘a e lao Sea.

‘Oku meimei makatu’unga ia mei he kouna, hū atu e kouna ke hū mai ha koloa fakatapu Sea. Ko e ki’i tokanga pē, pe ‘oku *cover* kātoa pē ‘oku lava pē ke hao ha konga ia ka ‘e ‘alu pē me’a ia ‘o hangatonu ki he tu’asila ko ē ‘oku ‘alu ki ai pea mo’ua ‘a e tokotaha ko ia, ka ko kinautolu ko ē ‘oku nau hanga ko ē ‘o fakakouna ke fai ‘a e ngāue, ‘oku fai koē ‘a e sio ‘Eiki Minisitā mālō.

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea, ko e fakatātā pē Sea, kapau ko e fakaheka mai ‘a e me’afana ia ‘e ha taha mei ‘Amelika, pea tali ia ‘e Sione heni, he ‘ikai ke tau lava faka’ilo ‘a Paula ki ‘Amelika,

ko 'etau faka'ilo 'a Sione ko ia na'a ne tali 'a e koloa heni. Ko e hia ia 'oku tau faka'ilo, ko 'ene hanga hū mai 'a e koloa ko ia. Ko e fatongia ia 'o Sione ke tala kia Paula 'oua 'e 'omai 'a e me'a ko ia he 'oku tapui ia 'e he lao. Mālō Sea.

Lord Nuku: Sea kātaki pē 'Eiki Sea pea kātaki pē mo e 'Eiki Minisitā. Ko 'etau talanoa ko ē ki he me'atau ki hono hū mai 'e tonu ia, ko 'etau talanoa ko ē ki he faito'o konatapu mo ha toe fa'ahinga me'a pehē, 'a ē ko ē 'oku hū mai pē ia 'e hanga pē 'e he pa'anga ia 'o fakakouna ha taha ke fai 'a e me'a ko eni. Kapau te tau 'ai 'o pehē ko 'etau talanoa ki he me'atau, kuo'osi mahino hono tu'utu'uni 'ona ia, ka ko 'etau 'uhinga 'atautolu ko eni ki ha taha 'oku ne fakakouna ke hū mai ha fa'ahinga me'a te ne toe fai ha maumau lahi ange 'a ē ko ē te tau pehē kapau te ta u fakatātā ki he faito'o konatapu.

Ko e motu'a ko ē te ne tali ko ē heni ko e motu'a ia 'e mo'ua, ka ko e 'uhinga 'a e anga 'o e fakakaukau ki a nautolu ko eni ko ē 'oku nau hanga 'o 'omai, ka 'oku mo'oni pē me'a ia 'a e 'Eiki Minisitā ka koe'uhi ko 'etau sio atu foki ko e fa'ahinga me'a ko eni 'oku ne fakakouna ha taha ke ne fai ha me'a 'e toe kovi ange ai ki he fonua, pea lahi mo hono ngaahi nunu'a kehe.

Ko e 'uhinga pē ia 'e 'Eiki Minisitā 'oku fai ki ai 'a e tokanga, pea kapau te tau fakatātā tautolu ki he me'afana mo e me'a, 'oku 'osi mahino 'aupito 'aupito ia ka 'i ai ha me'a pehē 'oku 'omai ta'e'iai hano tohi fakangofua 'oku mo'ua ia. Ka ko e tokanga pē eni ia ki he ngaahi hia lahi ange, 'a ia ko 'etau pehē ko e tokanga 'a'aku ia 'oku ou tokanga au ia ki he faito'o konatapu. Mālō Sea.

Lord Fakafanua: Sea ko e kole fehu'i pē ki he 'Eiki Minisitā Lao, tapu ki he Feitu'u na Sea pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Komiti Kakato.

Fehu'ia 'uhinga to'o kongā hono 3 'o ha taha ke mo'ua ka ne fakahu mai pe hu atu ha koloa fakatapu

Ko e liliu ko eni Sea 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Minisitā ko e 'uhinga hono to'o 'a e kupu ko ē 'oku me'a ki ai 'a e 'Eiki Nōpele ko ē mei 'Eua, he na'e 'i ai 'a e *case* ia na'e hao tokotaha ia pea 'oku makatu'unga ai hono to'o. Ka ko 'eku fehu'i 'oku pehē ni Sea, ...

<005>

Taimi: 1440-1445

Lord Fakafanua: ... 'oku hanga 'e he fo'i kupu ko eni 'o 'omai e fo'i hala 'e tolu 'i he mo'ua 'o kapau te ke fakahū mai kapau teke hū atu 'a ia ko e *import, export* pē ko ho fakakouna ha taha ke ne fakahoko e fo'i ngāue hala ko ia 'a ia ko ia 'uluaki mo e ua ko hono fakahū mai pē fakahū atu *import, export* pē ko *cause* 'i he fai 'a e hia ko ia 'a e fo'i maumaulao. Ko eni 'oku fakahū mai 'a e kupu ko eni Sea fokotu'u mai ke to'o e kongā ko ē hono tolu 'a e fo'i hala hono tolu 'e lava ke mo'ua ai ha taha. Ko 'eku fehu'i Sea pē ko e tōnounou ia he keisi ko ē na'e ...'oku makatu'unga ia hono to'o 'o e kouna pē mahalo na'e tonu ke faka'ilo e tokotaha pē ko ia he kongā kimu'a he hū mai pē ko e hū atu kae hao ia he kouna he na'e 'ikai ke kouna ia na'e kau ia he hū mai pē ko e hū atu. Ko 'eku fehu'i kapau ko ha tōnounou he keisi ko ia ko e hā e 'uhinga 'oku tamate'i ai 'a e fo'i hia ia ko ia 'a e fo'i maumaulao ko e kouna pē 'oku 'i ai ha tali mei he Pule'anga Sea na'a ko

e fo'i fakalea ia ko ē ki hono kouna ke hū mai pē hū atu 'oku 'ikai pē lava ke mo'ua ha taha ia ai mahalo ko ha me'a fakatekinikale Sea he na'e 'osi mo'ui pē 'a e fo'i Lao ia ko eni ka 'oku fakahū mai 'a e fakalelei ko eni ke to'o 'aupito pē ia.

Kole fakama'ala'ala ki he to'o e fo'i fakalea fakangatangata

Ko e kongā hono ua 'oku ou kole ke fakama'ala'ala mai Sea ko hono to'o ko ē 'a e kongā ko ē ki he fakangatangata pē ko e *restricted goods* 'oku mahino 'oku 'ikai toe 'i ai ha lave ia 'a e toenga e Lao ki he fakangatangata 'oku hangē pē ia ha fakalahi ki he ngaahi koloa ko ē 'oku tāpui. 'A ia ko 'eku kole pē 'a'aku ke fakama'ala'ala mai pē 'oku tonu nai 'a e faka'uhinga ko ia ko e fakangatangata ia ko e fo'i fakalea pē ia ka 'oku 'ikai ha fo'i tefito'i kongā ia he Lao 'oku tuhu ki he fakangatangata 'oku tatau pē fakangatangata pea mo e koloa 'oku tapui. 'A ia ko e kongā ua pē ia 'eku fehu'i Sea ke fakama'ala'ala mai pē ke mahino ki he Hou'eiki ka ko e me'a 'oku fai ki ai 'a e tokanga ko e hā e 'uhinga 'oku tau hanga ai 'o fakapekia'i pē kouna ko e hā hono kovi 'a e kau atu 'a e ni'ihi 'oku nau kau he *conspiracy* ke fakahifo mai ha koloa hū mai pē hū atu 'oku tapui he Lao fakatatau ki he kupu 59 pē ko ha me'a ia 'oku 'ikai ke lava ke mo'ua ai ha taha 'oku to'o ai 'oku ta'e'aonga ia ko e kole fakama'ala'ala pē Sea mālō.

Fakamahino e fale'i fakalao fekau'aki mo e kupu ki hono to'o e fo'i lea fakangatangata

Eiki Palēmia: Mālō Sea e ma'u faingamālie tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Komiti Kakato, fakatatau ki he fale'i ko ē na'e toki ma'u mai 'Eiki Sea ko e 'uhinga ko eni e me'a he 'oku 'i ai e 'ū kupu'i Lao kehe ia 'oku nau 'ai ai 'a e kaungā hia pea 'oku lava ai 'o faka'ilo ai ha taha 'o kapau 'oku kaungā hia ki ha fo'i hia 'oku hoko 'ikai ngata pē he *export* mo e *import but other* ka ko e 'ū hia kehe 'oku lava 'o kapau 'oku 'i ai ha'ane kaungā kau ki ai 'oku 'i ai e kupu kehe ia 'a e Lao 'oku lava 'o faka'ilo ai ko e kaungā kau 'i he fakahoko e hia ko ia. Mo'oni 'aupito pē na'e me'a ki ai 'a e Nōpele mei Ha'apai fakangatangata 'a ia ko e tu'u he taimi ni 'a ia ko e 'uhinga pē ki he *prohibited* pē ko e 'ai ko ē fakatapai he 'o kapau 'oku 'ai 'o fakangatangata ka ke kei hū mai mahino ia 'oku ke faihala koe ki he tu'utu'uni pea 'oku tapui ke ke hū mai 'a e koloa ko ia. Ko e tu'u pē ia ko ē 'i he anga 'o e fale'i 'oku 'omai he taimi ni Sea ka 'oku lava pē 'o toe fai ha feme'a'aki ki ai mālō.

Sea Komiti Kakato: Mālō 'oku hā mai 'oku 'ikai mahino 'a e tefito'i fatongia foki 'o e Lao ko eni 'i he taimi 'oku ma'u ai ha taha pea mo ha ngaahi koloa 'oku fakapulipuli pē ko ha koloa 'oku hū mai, ka 'oku faka'amu 'a e Lao ke ne lava 'o fakahoko 'a hono fatongia ko hono tautea'i 'a kinautolu 'oku nau ngāue mai'aki 'a e hingoa kehe pē ko ha koloa kehe pē ko ha tohi koloa kehe 'a e hū mai ai ha ngaahi naunau kehe. Ko e tefito'i fatongia ia 'oku hā mai 'i he Lao ko eni. 'Oku 'i ai 'a e tokanga ko hono 'uhinga 'oku 'i ai 'a e 'ū tafa'aki tapu ange pea mo e Fale ni 'oku ki'i felefele foki 'a e taimi ko ē ko ē 'e hoko ai 'a hono tā 'a e tikite 'i he uafu kae 'uma'ā 'a e kau polisi pea ko hono 'uhinga ia 'oku tuku ai 'a e tafa'aki ko eni 'i he tu'unga pehē ke ne lava ...

<007>

Taimi: 1445-1450

Sea Kōmiti : ...fakamalumu kae lava tānaki mai mo ha ngaahi tafa'aki kehe 'a e tu'unga ko

eni. Mou me'a hifo Hou'eiki ki he tu'unga ko eni 'oku 'i ai 'a e ngaahi tautea ko e ngaahi fika lalahi 'aupito eni 'oku ha atu ai. Pea 'oku mahino mai leva ai 'a e mafatukituki 'o e ngaahi tautea 'oku foaki kia kinautolu 'oku nau ngāue mai 'aki 'a e hingoa kehe pea mo e koloa kehe kae fūfuu'i mai ai 'a e me'a kehe. Pea ko hono 'uhinga ia 'oku fai mai ai 'a e tokanga 'a e Pule'anga ke fokotu'u mai. Ko e me'a ko eni ko ē ke fakahoko 'aki ko e tautea mamafa 'aupito aupito eni 'i he tu'unga ko eni hono tu'unga fakapa'anga. Pea 'oku ou tuku atu ki he 'Eiki Minisitā Lao ke ne toe foki mai 'i he ngaahi fehu'i ko eni. Mālō

Kole tukuhifo Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule'i Tute 'Ekisia 2022 ki he Komiti Lao

'Eiki Minisitā Lao : Mālō 'Eiki Sea, Sea ko u kole atu ke tukumu'a 'a e fo'i lao ni ki he Kōmiti Lao ke nau fai ha vakai ki ai ka tau nga'unu atu tautolu mālō.

Poupou'i tali tukuhifo ki he Komiti Lao e Lao Fakaangaaga ki hono Pule'i Tute & 'Ekisia 2021

Sea Kōmiti : Ko e fokotu'u mai ē mei he 'Eiki Sea mei he 'Eiki Minisitā Lao ke 'ohifo 'a e lao ko eni Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2022 ki he Kōmiti Lao. 'Oku 'i ai ha poupou ki ai? (ne poupou)

Sea Kōmiti : Ko ia 'e Kalake kātaki toe 'ai pē ha'atau ki'i hikinima pē ke lau pē pē ko hai 'oku loto ke tukuhifo eni ki he Kōmiti Lao ke fakapapau'i 'aki pē lao ko eni. Ko ia 'oku loto ke tukuhifo eni ki he Kōmiti Lao Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki hono Pule'i 'o e Tute mo e 'Ekisia 2022 kātaki 'o hiki hono nima.

Poupou ke 'ave Lao Fakaangaaga fika 5/2022 ki he Komiti Lao

Lord Nuku : Kātaki pē mu'a 'Eiki Sea hangē ko eni ko e ngali ko e Feitu'u na 'oku ke ma'u mafai ki he ngaahi tu'utu'uni 'a e fakataha. Koe'uhi ko 'eku fie poupou atu pē 'aku ia koe'uhi ki he Minisitā Lao ke 'ave 'a e lao ki he Kōmiti Lao. Koe'uhi he ko kinautolu ena na'e 'anautolu e lao 'oku nau kole mai ke 'ave ki he Kōmiti Lao 'a e Fale ke fai mei ai 'a e fakatonutonu. Koe'uhi na'a 'i ai hano anga kehe 'o e pālōti ia ka ko u tui ko e fokotu'u ko ia 'oku 'omai mei he Pule'anga ko u tui 'oku lava pē ke nau fokotu'u mai ke 'ave ki he Kōmiti Lao. Ka ko e me'a pē ia 'a e Feitu'u na ka 'oku ou poupou 'a'aku ia ki he Minisitā Lao koe'uhi ko 'ene tui mahalo 'oku 'i ai e me'a 'oku hoha'a ki ai e Fale ke 'ave ki he Kōmiti Lao ke toe fai ki ai ha ngāue. Ko u manavasi'i pē ki he pālōti Sea mālō.

Sea Kōmiti : Sai ko ē kuo kole mai 'a e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua ke 'oua 'e fai hano fakapapau'i...

Lord Fakafanua : Sea ko e tōnaki atu pē ki he me'a 'oku tokanga ki ai 'a e 'Eiki Nōpele, 'oku 'atā pē ia kapau ko ha fokotu'u 'a e Kōmiti Kakato 'a eni 'oku 'amanaki ke pālōti 'e he Feitu'u na. Neongo ko e fokotu'u mai mei he Pule'anga ko 'enau lao ka ko e tu'utu'uni ia 'a e Kōmiti Kakato kapau 'e tukuhifo ki he Kōmiti Lao 'oku 'atā pē ia.

Sea Kōmiti : Ko ē 'oku fakahoko mai 'e he Hou'eiki 'o Ha'apai ko e tu'utu'uni ia kuo pau ke fai hano pālōti ke tukuhifo ki lalo.

Lord Nuku : Kātaki pē Sea fakahoko pē ā ho’o tu’utu’uni ‘au mālō.

Pālōti’i ‘o tali tukuhifo ki he Kōmiti Lao e Fale Alea Lao Fakaangaanga fika 5/2022

Sea Kōmiti : Mālō. Mou mea’i koā Hou'eiki ko e ngaahi ‘aho ni kuo pau ke pepa ‘a e me’a kotoa. ‘Ikai lava fai’aki homou loto ko e me’a kotoa kuo pau e fakahā nima he ko e loto ia ‘o e Fale ni kuo pau ke pehē ma’u pē. Ko ia ai ko ia ‘oku loto ke tukuhifo eni ‘a e Lao Fakaangaanga ko eni ki he Kōmiti Lao mou kātaki ‘o hiki homou nima to’omata’u.

Kalake Tēpile : Sea ‘oku loto ki ai ‘a 'Uhila Moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Pōhiva Tu’i’onetoa, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue'anga Lalahi, 'Eiki Minisitā Ki Muli, 'Eiki Minisitā Toutai, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Pa'anga, 'Eiki Minisitā MEIDECC, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Lao, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, 'Eiki Nōpele Nuku, HRH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. ‘Oku loto ki ai ‘a e toko 17.

Sea Kōmiti : Mālō. Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki ai kātaki ‘o hiki hono nima.

<008>

Taimi: 1450-1455

Kalake Tēpile: ... ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto pehē 'Eiki Sea.

Tu’utu’uni fika 1/2022

Sea Komiti Kakato: Mālō. Lava ia e ngaahi lao ko eni fakatonutonu mo e fakamālō atu. Ka tau foki mu’a ki he ngaahi ‘asenita ngāue kuo tukuhifo ki he Komiti Kakato pea ‘oku ‘i ai e fika ‘o e Tu’utu’uni ko e Fika 1/2022 na’e hangē kiate au na’e fai e me’a heni ‘a e Fakafofonga Kakai ‘o ‘Eua 11 ke ne kātaki ‘o hoko atu pē ‘oku kei fai ha manatu ki ai ka ke kātaki ‘o hoko atu he na’e tuku eni kae hū mai ‘a e ngaahi Lao Fakaangaanga ko eni. Mālō.

Tokanga ‘ikai ha kupu he tefito’i Lao ki he fakatau fakapule’anga

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea mo e fakatapu atu ki he Feitu’u na kae 'uma’ā e kau Mēmipa e Komiti Kakatō na’e ngata foki ‘eku fakahoha’ā ‘i he’eku pehē ‘oku tu’u ava pē tu’u ‘atā ‘a e konga lao ia ko eni ‘o fekau’aki pea mo e fatongia ko eni ki he fakatau fakapule’anga.

Kapau te tau foki ki he tefito’i lao ‘a ia ko e Lao ko ē ki he Pule’i ‘o e Pa’anga ko ē ‘a e Pule’anga ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha lau ia ai ki he fakatau koloa fakapule’anga. Ka ‘i he kupu 44 ‘oku fakangofua foki ai ke fa’u ‘e he ‘Eiki Minisitā ia pea ko hono fakalea ke ne fa’u ha ngaahi tu’utu’uni ki hono fakahoko lelei ‘o e lao. Neongo ‘a e tu’utu’uni foki ia na’e fa’u ‘o fekau’aki mo e fakatau fakapule’anga na’e fa’u ia ‘i he 2015 ‘i he malumalu ‘o e kupu ko eni.

Ka 'i he sio ko ē ki he ki he fakapotopotó 'oku pau ke tau sio ange ki he tefito'i laó pē 'oku 'i ai 'a e me'a ko ia 'oku tupunga ai hono fa'u 'o e tu'utu'uni pea 'i he'eku vakai ko ē ki ai 'oku 'ikai ke ai ha lau ia 'a e tefito'i laó ki he fakatau koloa fakapule'anga. Ka ko e 2002 ia pea a'u mai ki he 2022 na'e toe fai e vakai'i e lao ko eni pea na'e 'ikai pē ke fai ha lau ia 'a e laó pē ko ha vakai ke hā 'i he tefito'i laó 'a e me'a mahu'inga ko eni ko e fakatau koloa fakapule'anga.

Kiate au Sea ko e ko e 'elia eni ia 'oku mahu'inga pea 'i he'eku sio ko ē ki he Lao Fakaangaanga ki he Tu'utu'uni ko eni na'e mai 'oku hangē ki he motu'a ni ia na'e ki'i fa'u fakavavevave pē ia ke fai 'aki ha ngāue. Ka 'iate ia pē ko e 'elia ko eni 'o e fakatau koloa ko e lave'i he motu'a ni ia 'oku 'ikai ke 'i ai ha'atau lao 'atautolu makehe ki ai kae toki fakama'ala'ala mai pē 'e he, 'e he Minisitā Pa'anga pea pehē ki he Fakafofonga Tongatapu 5. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'atau lao mavahe 'atautolu ia ki he fakatau koloa fakapule'anga ka ko e me'a eni ia 'oku mahu'inga Sea 'i he'etau tu'u ko ē ko ē ki he ngāue'aki 'a e pa'anga ko ē 'oku ma'u 'e he Pule'anga ke fakahoko 'aki hono fatongia tautautefito ki he 'ataakai 'o e 'aho ni 'oku 'alu ke toe lalahi ange 'a 'etau fakatau 'a e koloa.

Eiki Minisitā Pa'anga: Sea kole atu pē 'e laumālie pē Fakafofonga ke tokoni atu?

Dr. Taniela Fusimālohi: 'Io. Minisitā.

Tali Pule'anga Tu'utu'uni ki he Fakatau Koloa he 2010 & tu'o 5 eni hono fakatonutonu

Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ke tokoni pē koe'uhí pē ke, ke 'uhinga mālie pē 'a ia ko e tefito'i lao eni ki he pa'anga 'a e Pule'anga ka ko e Tu'utu'uni fakalao ki he fakatau koloa na'e tali 'e he Fale he 2010 pea fai hono liliu he 2015 fakalelei he 2016 ko e tu'o fā eni hono, tu'o nima eni Sea hono fakalelei'i. Ka 'oku hangē pē na'e 'oatu he feme'a'aki 'aneafi 'oku lolotonga lele he taimi ni 'a e fekau'aki ia pea mo e me'a na'e me'a mai ai 'a Tongatapu 10 na'e 'i ai 'ene tokanga ki he sino ko ē 'oku na fakahoko 'a e fakatau koloa 'a e mafai ki he fakatau koloa 'oku lolotonga lele 'a e ngāue 'a e Pule'anga ki hono vakai'i 'a e Lao ko eni ki he Pa'anga 2002. Pea 'oku 'i ai 'a e tokanga makehe ai ki he fakatau koloa 'o hangē pē ko e me'a 'oku 'ohake he Fakafofonga Sea mālō.

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō, mālō 'Eiki Minisitā. Ko e, ko e, ko e me'a nau tokanga au ki ai ki he 'omai ko eni 'a e kupu 45 (a) fo'ou ko e fika 4 ke ngāue leva 'a e Va'a Fakataú ...

<009>

Taimi: 1455 – 1500

Dr. Taniela Fusimālohi: ... 'a ia ko e fo'i fakangofua 'oku kehe ia mei hono ngāue'i. Pea ko e me'a ia ko ē na'á ku manavasi'i ai 'i he talanoa ko ē 'o e 'aneafi. He koe'uhí ko e fo'i kupu ko eni 'oku kaunga hangatonu ia ki he 'ēlia mahu'inga 'o e fai 'o e fakatau koloa fakapule'angá ko e fai he taimi ko ē ko e 'oku 'i ai ha fakatamaki pe ko ha fakavavevave. Neongo 'a e 'i ai ha fakatamaki pe fakavavé 'e 'ikai ke tau fai fakavavevave ai 'a e fatongia ko eni ko e fakatau koloa fakapule'anga.

Pea ko e ‘uhinga ia ‘eku hoha’ a ko ē ‘i he kupu ko ení he ko ‘ene tu’u ko ē ‘a e ngaahi tu’utu’ uní ‘i he kongá 6 mo e kongá 7, ‘oku tala mahino mai ai ‘a e founga ia ko ē ‘e fai’ aki ‘a e fakatau fakapule’ angá.

Ka ko e kakano ia ko ē ‘a e tu’utu’ uni na’ e fa’u he 2010 ‘o tali pea toe fakalelei’ i he 2015 ‘oku talanoa ‘ata’ atā pe ia ki he fai ‘o e fakatau pea mo hono ngaahi tūkunga mo e talamahu’ inga pe ‘e fai ‘o lava lelei pe ‘ikai pe ko e hā e me’ a ‘e fai ki ai. Ko hono totongi mo e fa’u e ngaahi aleapau ‘i he taimi nomolo pe ia. ‘Oku ‘ikai ke hā ‘i he tu’utu’ uni ia ‘o e ‘ahó ni mo e taimí ni ‘a e me’ a ko eni ‘oku tau talanoa ki ai ‘i he kupu 45, 45 (a) ko eni ‘oku ‘omai.

Ko e hā ‘etau founga ‘e fai’ aki ha fakatau fakapule’ anga ‘i he taimi ‘oku tō ai ha mahaki fakavavevave. He koe’ uhi ko ē kapau ‘e tō ha fakatamaki ‘o ‘i ai ha fakavavevave ‘oku kehekehe ‘a e fa’ahinga fakatamaki te tau fetaulaki mo íá. Ko e mahaki pe ko e maumau ‘a e halá pe ko e ngaahi me’ a pehē pe ko e hoko ha fakatamaki ki he kakaí ‘oku kehekehe. Ka neongo ‘a e hoko mai ko ē ‘a e fakatamaki ‘oku ‘ikai ko ha me’ a ia kuo palani ‘e ha taha ko e finangalo ia ‘o e ‘Otuá ka kuo pau ke tau palani tautolu ia ki ai.

Pea ko e me’ a ia ‘oku fiema’ u ia ke tau faí, hangē ko eni ko ‘eku fakatātā eni. Kapau ‘oku ‘i ai ha kau *contractor* mo ha ngaahi kautaha te nau ala fai ha ngāue ‘i he tō ha fakatamaki, kuo pau ke tau ‘ilo ia ‘etautolu kimu’ a. ‘Oku ui ‘i he lea he *procurement* ko e *prequalification*.

‘Eiki Minisitā Pa’ anga: Sea ki’ i fakatonutonu atu pe ke tokoni atu pe. Sea ko e fakatonutonu pe Sea ko e lao ko eni kuo tali ia ko e lao tu’utu’ uni ko ení kuo ‘osi tali ia ‘e he pule’ angá ko e ngaahi fakatonutonu ki he lao fakataú pea kuo ‘osi kamata ngāue mai ‘aki ia ‘e he pule’ angá. Ka ko hono toki taimi eni ke a’ u mai ai ke fai e feme’ a’ aki ki ai e Falé. ‘A ia ko ‘eku tokanga pe ki he fakatonutonu pe ki hono ‘ohake ‘oku te’ eki ke ‘i ai ha lao ngāue ke fakatau pea ko e fakatonutonu ko eni Sea ‘oku hangē pe ko e me’ a ‘a e Fakafofonga.

‘Okú ne hanga ‘o fokotu’ u ke tānaki ki he tu’utu’ uni fakatau ‘a e pule’ angá ke kakato ai ‘a e ngaahi fakaikiiki ko ia na’ á ne tokanga mai ki ai. Ke ne *cover* e saikolone, mofuika kongá ia ‘e taha, pā ha afi pe kemikale, lolo pe fefie pe mahua ‘a e lolo. Pea ‘oku ‘i ai leva pea mo e me’ a ki he ngaahi maumau ‘aena ko ena ne me’ a ki ai e fakafofonga. Ka ‘oku mo’ oni ‘ene me’ á ne ‘ikai ke ‘i he tu’utu’ uni kimu’ á ka ku ‘osi tali ia ‘e he Kapinetí pea kuo ngāue’ aki mai eni ka ko hono toki a’ u mai eni ki he Falé ke fai hono feme’ a’ akí. Ko e fakatonutonu pe ia Sea mālō.

Taukave mahu’ inga ke malu’ i mo e founga fai’ aki fakatau koloa e Pule’ anga

Dr. Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, mālō ‘Eiki Minisitā ka u ki’ i hoko atu pe mei ‘osi ‘eku ngaahi poiní. Ka ko e kakano ‘eku tokangá ‘aku ia ko e hangē ko ‘eku fakamatata ‘aneafi ke tau malu’ i ‘ikai ke ngata pe he pa’ anga ‘oku fai’ aki ‘a e fakatau fakapule’ angá ka tau malu’ i pea mo e founga. Malu’ i mo e ngaahi me’ a ‘oku totonu ke malu’ i he ‘oku ‘i ai e ngaahi me’ a tu’ upau ke malu’ i. Ko e malu’ i e kakaí na ‘i ai ha ola kovi, ko ‘etau malu’ i pea mo e ‘ātakai na ‘i ai ha ola kovi. ‘Oku pau ke tau fakahoko ‘etautolu ngaahi me’ a ko ia kimu’ a, ‘ikai ke ngata ai kuo pau ke ‘i ai ‘a e ngaahi fiema’ u fakatekinikale ke fakakakato ia.

Pea ‘oku ou kau fakataha pe au mo e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘i he mahino ko ia ‘oku totonu ke tau toe monomono ‘etautolu ‘a e tu’utu’uni ko ení. ‘Oku ‘ikai ke u tui ko e kupu 45 (a) ‘oku fe’unga ia ko ha kupu ke tau tali ke kamata’aki hano fai ‘o ha fakatau koloa fakapule’anga. ‘Oku totonu ke ngāue ki heni ‘i he tui ‘a’akú ‘oku tonu ke ngāue ki heni ‘a e Komiti Lao ia. Ke ‘i ai hano fo’i mavahe ‘o hangē ko e kongā 6 mo e kongā 7, ‘a e talanoa ki he founga ‘e fai’aki ‘a e fakataú. Pea ‘oku ou tui ko e founga ko ē ‘e fai’aki e fakatau he taimi ‘o ha fakatamaki pe ko ha fakavavevave ‘oku totonu ke tau e monomono ko ia ki he tu’utu’uni ko ení. Pea kuó u fakamālō kapau ko ia kuo tali ‘e he Kapinetí ke fai ha ngāue pehē. Pea ko u tui ko e ngāue totonu ia, tonu ia ke fai mo fai he ‘oku tau hanganaki atu tautolu eni ia ki he lelelele atu he vaha’a taimi pea mo e kaha’u ‘e lahilahi ‘a e fakatamakí mo ‘etau fe’ao atu pea mo e ngaahi me’a fakafokifā ...

<010>

Taimi: 1500-1505

Dr. Taniela Fusimālohi: ... fakavavevave, kaekehe ka ‘i ai pē ha’atau lao mo ha’atau ngaahi tu’utu’uni toki hanga ‘o lave’i ...

‘Eiki Palēmia: Sea kātaki pē, pē ‘e lava ke loto pē Fakafofonga ke ‘eke ange ha ki’i fehu’i, ko e ‘uhinga pē ke tokoni atu ki he ngāue ho Fale Sea, ho’o Komiti.

‘E Fakafofonga kātaki pē ko e ‘uhinga ‘a e fokotu’u atu ko eni he ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha founga ke fai’aki ‘a e fakatau fakafokifā, ‘o hangē ko ho’o me’a, ‘oku ta’etaau mo ta’efe’unga, kātaki pē ‘o tuhu’i mai angé ‘a e fo’i kupu hena ‘oku pehē ‘oku ta’etaau pea ke talamai mu’a ha’o fokotu’u ke ne fakalelei’i ‘aki ‘a e fo’i kupu ko ia, ‘uhinga ka tau ‘unu, ko hono, ko ho’o me’a fakalukufua ‘e ‘osi eni te tau toe hoko atu, pē ko e, kapau ko e kulupu ‘uluaki, pea ke talamai, ‘oo ‘oku tonu ke ‘ai ē, ‘uhinga ke tokoni ki he feme’a’aki ‘a e Fale, ‘e Sea, kae ‘oua ‘e fu’u tāpalasia ‘o pehē mai, kovi kātōa ia. Kapau ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fehalaaki, ko ‘emau kole tokoni atu ke ke hanga mu’a ‘o fakahoko mai ‘a e me’a ‘oku fehalaaki mo ha’o fokotu’u ke fakalelei’i’aki, mālō.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia Sea, ko e kupu 4 ko e kupu ia ‘oku tōnounou ia, ko e kupu ia ‘oku totonu ke tau fakalahi ke to e fakaikiiki ange ko e hā ‘a e founga ke tau fai ‘i he taimi ‘oku fiema’u ai ke tau fai ha fakatau fakapule’anga ‘i he taimi ko ē ‘oku fai ai ha fakavavevave, ‘oku ‘osi talamai ‘e he kupu 6, kongā 6 mo e kongā 7 ‘o e tu’utu’uni ia ‘a e me’a ko ē ko ē ke fai koē ‘i he *normal*.

‘Eiki Palēmia: ‘Oku ‘ikai ke kakato Sea, ka u fakatonutonu atu Sea. Fakatonutonu Sea kātaki. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha kupu 6 ia ‘i he 45 (a) ‘e Fakafofonga, ‘oku ngata pē ‘i he 5, ‘oku ‘ikai ke u ma’u na’a ‘oku hala ‘eku *copy* ‘aku ia, ko fē kupu 6 ‘oku ke ‘uhinga ki ai.

Sea Komiti Kakato: Mālō, mo ki’i me’a mai, ko e ...

Dr. Taniela Fusimālohi: Kātaki Sea ko e kongā 6 mo e kongā 7 ko ē ‘o e tu’utu’uni, ngaahi founga fakatau.

Sea Komiti Kakato: Faka’osi mai ‘e Fakafofonga ‘Eua.

Dr. Taniela Fusimālohi: Ko ia, ko hono ngaahi hoa fakatau, ka ‘oku ou tui ko e fakalelei te tau fai ki he fo’i kupu pē ko eni ko ē ‘oku nau ‘omai, ‘oku tu’u lelei pē ia pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku palopalema ‘a’aku mo ia, ka ‘oku ou faka’amu au ke fai ‘a e ngāue ‘oku ‘o makatu’unga ‘i he kupu 45 (a) ko eni pea tau fakalahi ai ke mahino lelei ‘o hangē ko hono fakamatala ‘i he tu’utu’uni ‘a e tohi.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ke tokoni atu ki he Fakafofonga kapau ‘e laumālie lelei pē ki ai. Kapau ‘e me’a hifo pē ki he fokotu’utu’u ko ena ko ē ‘o e ngaahi kupu ‘o e lao, ‘a ia ko e ngaahi founa fakatau he konga 7 ‘oku ngata ki he kupu 45, pea ko e ‘uhinga ia ‘o e fokotu’u liliu atu ko eni fakatonutonu ‘o e lao, ke ne fakalahi atu ‘a e kupu 45 ‘o ‘alu ia ko e 45 (a), ‘a ia ko e ‘uhingā Sea ke ‘alu lelei ke kau ‘i he ngaahi founa fakatau ‘o e tu’utu’uni, fakatau koloa ‘a e Pule’anga.

‘Oku ou tokanga pē he na’e ‘ohake he fakamalanga ‘a e Fakafofonga ‘oku hala, he kapau ‘e toe fakahū mai ia ‘i ha konga kehe ‘e hala ange ia. Mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Faka’osi mai ‘e Fakafofonga ‘Eua ho’o malanga lōloa.

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea ko e, fakamālō pē au ia ‘i he me’a ko eni ‘oku ‘omai ‘e he Pule’anga, ka ki he tui ‘a e motu’a ni ia ko e konga fo’ou eni ia ‘o e tu’utu’uni ko ē ke tau fa’u fakalelei ha ngaahi tu’utu’uni ki he fai ‘o e fakatau koloa fakapule’anga ‘i he taimi fakafokifā. Ko e toenga ‘o e ngaahi konga ia ko ē ‘oku talanoa pē ia ki he taimi *normal*, ‘oku ‘i ai ha konga ‘e talanoa ki he fakatau koloa fakapule’anga ‘i he taimi ‘oku hoko ai ha fakatamaki, tau fa’u mo ia mo fakahū ki heni. Pea ‘oku ou tui ka ‘oku loto ‘a e Komiti Kakato ke tukuhifo ki he Komiti Lao ke fai ha monomono lelei mo talanoa talanoa lelei, mālō.

Taukave ko e ngaue fakahoko he taimi fakavavevave ‘oku ‘ikai ‘ai’ ai

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki’i lave atu fakamolemole. Tapu pē ki he Sea kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Komiti.

Sea ko e ki’i kupu ko ē na’e me’a ki ai ‘a e Fakafofonga ‘a e kupu 4, ‘oku lave ‘a e kupu 4 ki he ki ‘i foomu 3 ‘oku fakapipiki mai pē ‘i he lao ko eni, pea ko e ki’i foomu ko ia Sea ‘oku, ‘a ia ko e taimi ko ē ‘oku hoko ai ‘a e afā mo e me’a ‘oku mahino ki he motu’a ni ia ē ‘uhinga koē ‘a e Fakafofonga, ke fakapotopoto’i hono fakahoko ē ‘ū ngāue ko eni.

Sea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngāue ia ‘i he taimi fakavavevave ‘e ‘ai noa’ia, he ‘oku ou ‘ilo mahalo ko e laumālie ē ‘ene fakamalanga ko ē ‘i he ‘aho ni, ka ko e taimi ko ē ‘oku hoko ai ‘a e afā mo e tsunami mo e me’a ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha ngāue ia ‘oku toe totonu ke ta’efakahoko ‘i hono taimi totonu, ka ‘oku tonu ke mahino pē ki he Fakafofonga ko eni.

Ko e ki’i foomu ko eni koē ‘oku ‘omai ‘e he Potungāue Pa’anga ke fakafonu, ‘oku kau ai ‘a e ‘alu hifo ki he konga 9, kuopau ke tali ‘e he Komiti Fakafokifā mo e Kapineti, ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia hono fakavavevave ‘ona ‘oku ‘ai noa’ia Sea, ‘oku ‘uhinga pē hono fakavavevave ‘ona ia he ‘oku fiema’u ke ‘ai fakavavevave, pea ko e taimi foki ko eni...

<005>

Taimi: 1505-1510

'Eiki Tokoni Palēmia: ...'Oku fengāue'aki ai 'a e ngaahi potungāue kātoa kau ai 'a e kau *CEO* mo e kau tekunikale mei he ngaahi potungāue 'o fou mai ia 'i he Komiti Fakafokifā pea 'oku pau ...pea 'o kapau 'oku 'i ai ha me'a 'e veiveiua pē fai ha tāla'a 'oku nau ō mai 'o fakamatala ki he Kapineta 'oku fou he ngaahi fakataha lalahi ko eni tukukehe ange taimi 'oku fai ai 'a e talanoa fakaikiiki mo e ...'oku mahino ki he motu'a ni e 'uhinga ka ko 'eku fakapapau'i pē 'a'aku ia ko e 'uhinga ko eni kuo tau 'osi fou mai 'i he 'ū afā pea mo e hoko mai pea mo e faingata'a ko eni 'o e ta'u ni 'oku mahu'inga ia ke vave 'a e *response* pē 'oku vave 'a e tokoni ko ē ki he kakai 'i he taimi pē ko ē 'oku fiema'u ai ke fakahoko tau toki foki tautolu 'o *normal* pea toloi atu ha 'ū me'a pea tau toki foki ki he founa totonu ka 'i he fo'i taimi ko ia Sea 'oku mahu'inga 'aupito ke vave 'etau ngāue 'atautolu ke tokoni ki he kakai ko ē 'oku faingata'a'ia pea ko e 'uhinga ia 'o e Lao ko eni mālō 'aupito.

Sea Komiti Kakato: Mālō me'a mai e 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu ki he Feitu'u na Sea fakatapu atu heni ki he Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko e me'a mahu'inga eni ia Sea 'i he 'osi ko eni ko ē 'a e tō 'a e fakatamaki ko eni ko ē he 'aho 15 'o Sanuali pea na'e hoko ai 'a e *tsunami* fakataha mo e ha'u 'a e *Covid-19*. Ko e tō mai ko ē 'a e ongo fakatamaki ko eni Sea na'a na hanga 'o tesi 'a e tu'unga lolotonga 'o e Lao ko eni ko ē ki he Fakatamaki pea na'e fai ai 'a e ngaahi a'usia ko eni 'o sio ai ko e tu'utu'uni ko eni ko ē ki he ngāue fakavavevave *emergency* 'oku 'i ai 'a e ngaahi me'a lalahi ai 'e mahu'inga 'aupito pē 'a e fakapotopoto'i 'o e pa'anga he koe'uhí he ko e pa'anga ia 'o e fonua 'oku 'i ai 'a e me'a mahu'inga 'aupito ke fakatokanga'i ke malu'i 'a e tokotaha ko ē 'oku ne fai 'a e tu'utu'uni 'oku 'i ai 'a e tokotaha 'oku ne fai 'a e tu'utu'uni pea 'oku 'i ai 'a e tokotaha 'oku ne fakahoko 'a e me'a ko ia. 'I he taimi lahi 'o e tu'utu'uni ko eni 'oku ha'u ia mei 'olunga pea 'i he fakahoko ko ē 'o e ngāue ko ia 'oku fakahoko ia 'i he lēvolo *middle management* 'o fai ki lalo. 'I he taimi lahi 'o e ngaahi Lao ko eni ko ē 'oku lolotonga tu'u 'oku 'ikai ke nau hanga 'enautolu 'o poupu'i mo malu'i 'i he Lao 'a e tokotaha ko ē 'oku fakahoko fatongia.

Ko e foomu ko eni ko ē na'e lave ki ai 'a e Tokoni Palēmia, foomu mahu'inga 'aupito ia he koe'uhí 'oku ne hanga 'o fakalao'i 'a e tokotaha fakahoko fatongia. Sea ko e talanoa atu 'a e motu'a ni 'i he ngaahi me'a 'oku hoko pea 'oku fai 'a e fetukuaki ia ai 'i he ngaahi potungāue 'a e Pule'anga ko e tu'utu'uni ē ke fakahoko 'alu 'o fakahoko ia pea ko e lele ko ē 'o fakahoko 'a e fatongia ko ia Sea 'oku fai'aki ia 'a e fakapotopoto mo malu'i 'o e kau ngāue 'a e Pule'anga koe'uhí ko e ngaahi fatongia ko eni. Ko e me'a ko eni Sea 'oku pa'anga lalahi pea kuo pau ke 'i ai ha fatongia ha mafai koe'uhí ko e fakamoleki e pa'anga ko eni ko ē 'a e Pule'anga pea 'oku ou poupu'i atu 'e au 'a e Lao ko eni Sea he koe'uhí na'e hoko 'a e fakatamaki ko eni na'e toki 'osi ke ne hanga 'o tesi ai 'a e ngaahi vaivai matāmama 'o e ngaahi Lao ko eni ko ē ke tu'utu'uni Lao fakavavevave fokotu'u atu Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō Hou'eiki fai mo 'etau ki'i toloi miniti 'e 15 pea mou toki me'a mai mālō.

(Mālō ai e Fale miniti 15)

<007>

Taimi: 1530-1535

Satini Le'o : Me'a mai 'Eiki Sea e Kōmiti Kakato (*Lord Vaea*)

Sea Kōmiti : Fakamālō atu Hou'eiki ko u faka'amu ke fai ha tu'utu'uni fekau'aki pea mo e ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Fakatau Fakapule'anga 2020. Ko ia 'oku fakakaukau ai ke fai hano pāloti. 'Io, Tongatapu 5.

Ngaahi fokotu'u mei he Fakafofonga Tongatapu 5 ki he Tu'utu'uni fika 1/2022

Dr. 'Aisake Eke : Tapu pea mo e 'Eiki Sea pea pehē ki he Hou'eiki 'o e Kōmiti Kakato Sea. Ko e ki'i lave pē ki he puipuitu'a ko ē lao ko eni 'a e Tu'utu'uni ko eni Sea. He taimi ko ia na'a fa'u ai 'eku poini mahu'inga 'oku 'ohake 'e he Fika 10 'a e 11 ko ē 'o 'Eua koe'uhi ko e fēfē ko e option pē ko ē ha me'a 'oku 'ikai ke 'ai ai hano fo'i lao makehe pē kae hū he lao ko eni felāve'i mo e pule'i ko ē pa'anga 'a e Pule'anga. Ko e founa ia ko ia he taimi ko ē na'e fa'u ai e tu'utu'uni ko eni, ko e founa ia 'e 2 na'e fai ki ai hono fakakaukau'i. Ka koe'uhi ko e sio ko ia he taimi ko ia na'e te'eki ke ava 'a e Fale Alea ia kae pehē ko e founa angamaheni 'o hū ai pē eni ia 'o ha'u 'i he kongā ko eni kupu 44 'o ha'u ai ko ē ko e tu'u ko e tu'utu'uni ngāue pē ia ki he fakatau. Ko 'ene tuku'au mai 'a'ana ia ka 'oku ou tui ko e sio ki he kaha'u ia ko e fehu'i 'oku 'ohake 'e he Fika 11 pē 'oku kei tonu pē 'e toe 'alu pē 'i hē pē 'oku tonu ke 'alu ki hano toe lao kehe ki he kaha'u.

Sea ko e kongā ko eni ki he me'a foki 'oku fokotu'u mai ko ē 'e he lao ko eni tu'utu'uni ko eni, ko e vahe 6 ko ē 'o e Tu'utu'uni Ngāue ko eni, tefito'i tu'utu'uni. Ko e kupu 6 felāve'i ia ko ē mo e founa ko ē ki hono fai ko ē fakatau. Ka 'oku kau ai 'a e founa angamaheni 'o 'alu hifo ai ko e kupu 34 (c) 'oku 'i ai 'a e kongā ko ē ko e pehē ka ai ha fakatu'upake 'e hoko 34(1) (c) ka ai ha taimi 'oku hoko ai ha me'a fakatu'upakē 'oku 'ikai ha 'amanaki ki ai pea fai'aki ko ē *limited picking* ... 'ikai ke toe fai e me'a angamaheni. 'Alu pē moutolu 'o sopingi mai mei he 'u feitu'u ko ē. Ko e angamaheni 'oku pehē. Ka 'oku hanga pē 'e he tu'utu'uni ia 'o 'omai 'a e *criteria*. Te ke 'alu koe 'o sopingi meia A, B mo C 'oku falala'anga 'oku 'osi 'ai ho lekooti 'o koe 'i Falepa'anga. Ka ai ha ni'ihī ia ai na'e 'osi 'oku 'ikai foki pehē *procurement* ka 'i ai ha ni'ihī te nau maumau'i pea 'oku *black list* nautolu ia koe'uhi ke 'oua 'e toe ..'A ia 'oku hoko e me'a ko ia 'oku ne toe fakangatangata kita ko hai te te 'alu 'o fai mei ai e fakatau. 'A ia ko e kupu ia ko ē 34(1) (c).

Ko e kupu ko ē kupu vahevahe 7 part 7, 'oku 'uhinga ia ki he *procedure* ko ē pē ko e *proceeding* founa fakahoko. Neongo ko e faka-Tonga ia 'oku na fakalea tatau pē ko e founa fakatau pea mo e founa fakatau 6 mo e 7 ka ko e 'uhinga e *process* ko ē hono 'ave ko hai 'oku 'ave tu'uaki mo e ngaahi me'a ko ia.

Kae kehe 'oku mahino foki mei he ngaahi fakamatala 'oku hoko ko e taimi 'oku hoko mai ai 'a e fakatu'upakē 'oku 'ikai ke lava 'e 34(1) (c) ia 'o feau e vave mo e me'a. Ko u tui ko e fo'i palopalema ia 'oku 'omai he taimi ni. Ko e 'uhinga ia ko ē 'omai ai e fokotu'u ko eni ki he.... fakatonutonu ko eni koe'uhi ko e sio ko e taimi tu'upake ko eni ia kuo 'osi ange ia kuo 'ikai ke

lava 'a e 34(1) (c)ia 'o ngāue 'i he kongā ko ia ko e *limited picking*. Fili pē 'e koe ko hai te ke 'alu 'o fai mei ai e sopingi. Ka kehe ko e me'a ia 'oku 'ohake ia heni, pē ko e tukuange ke 'alu he kongā 6 pē ko e kongā 7. 'A ia ko e 34(c) foki ia he founga e me'a 'oku 'asi ia 'i he founga ka ko e 'alu ko ia he founga fakahoko 'a ia ko e *proceed list* 'oku 'asi ia he kupu 7. 'A ia ko e 'omai ko ē mei he 45(a) kae kehe mahalo ko e vakai fakalao ee ia ki he anga 'enau vakai'i 'a e ongo kupu ko ia 'o nau pehē. Kiate au ia na'a ku mei pehē 'e au ko e tonu hū ia he 34 ...

<008>

Taimi: 1535-1540

Dr. 'Aisake Eke: ... 34 (1), pau ne 'ai ha 34 (a) kae hū mei ai e me'a ko eni kae kehe ko u tui pē kapau na'e 'osi vakai'i pē 'i he tafa'aki fakalao ia nau pehē ko e hū he 45 pē ko e taupotu taha ia pē 'ai pē 'o (a) koe'uhí ke hoko atu ai Sea.

Fokotu'u tanaki ki he kupu 45(a)(3) fakakau atu Kapineti he alepau fakatau

Sai 'i he'ene tu'u pehē Sea ha'u leva ki he ki'i fakatonutonu ko ē 'oku pehē tu'utu'uni ko ē 'oku 'omai Sea 'oku 'i ai pē fanga ki'i liliu 'oku faka'amu ke fai hena ke mahino pē foki Sea ko e, ko e fakatau ia ko eni he taimi 'oku hoko ai e fakatu'utāmaki 'oku tu'u ko ē he ki'i tu'utu'uni ko eni 'oku ha'u pē ngaahi potungāue 'o ha'u ki Fale Pa'anga 'o nau fai he va'a ko ena 'oku nau tokanga'i e fakatau hono vakai'i ko ē 'o e tu'unga ko ē mo e fakaikiiki 'o e fakatau ko ē 'e fai pē 'oku fenāpasi mo e ki'i tu'utu'uni ko eni. Pea 'oku 'i ai e ki'i tēpile tolu ko eni pea 'oku 'i he Minisitā Pa'anga pē e mafai 'o e me'a ko eni.

Ko e taimi ko ē ko e ngaahi fakatau ia ko eni hangē ko eni ko e hoko ko eni he kōviti 'e 'alu ia 'o miliona mo lahi he 'oku he 'oku 'i he Kapineti ke 'omai e *emergency* ko ia. Pea 'i he'ene pehē Sea 'oku 'i ai e ki'i fokotu'u atu ia he kupu 45 (a) (3) 'i he tolu koe'uhí ko e 45 (3) 'oku tu'u foki he taimi ni 'i he felāve'i mo e kupu 45 (a) kuo pau ke ma'u 'e he ngaahi potungāue alepau fakatau 'a hono tali 'e he Minisitā ka ko u kole atu au ke fēfē tali 'e he Minisitā 'i he loto ki ai 'a e Kapineti.

'Oku 'uhinga pē hono 'ai eni ke malu'i he ko e, 'a e ke mahino 'oku femahino'aki he Hou'eiki Kapineti ki he me'a ko eni. Mahino pē 'oku 'i ai 'e 'Eiki Sea ko e 'oatu ha fu'u mafai tautautefito 'oku lau miliona e me'a ko ia ki he tokotaha ko u tui 'e 'ikai ke 'oku mahu'inga ke ngāue'aki 'oua 'e pā'ūsi'i. Pea ko e me'a 'oku fokotu'u atu ai 'a e kupu 3 ke tāmaki atu ki ai 'o tali 'e he Minisitā 'i he loto ki ai 'a e Kapineti.

Pea ko e kongā 45 (a) (5) 'oku 'asi leva ai 'i he laine hono tolu 'a ia ko e nima 'oku pehē 'i he ngata e vaha'a taimi tu'unga fakafokifā pē ko e tali fekau'aki kuo pau ke fakahū atu 'e he potungāue alepau fakatau ha lipooti pea 'oku 'ai leva kou fu'u tangi atu heni ki he Minisitā mo e Kapineti mo e 'Atita Seniale ha lipooti 'i he ta'u fakapa'anga 'oku hoko ai 'a e fakatau fakafokifā. Ko e 'uhinga pē eni ke mahino 'oku 'i ai ha taimi 'e 'osi mai ki ai 'a e lipooti. Tu'u he taimi ni ia 'oku tu'u 'atā pē ia. 'A ia kapau 'e pehē ia 'e toki lipooti mai pē ha taha ia kuo 'osi ha ta'u 'e fiha ka 'oku mahino ko ha fu'u taimi ngata ai pea fai hono vakai'i 'o e tafa'aki ko ia Sea.

Ko e ha'u ko ē ki he ki'i foomu kupu 4 'i he koe'uhí ko e fokotu'u ko ē ko e kongā 9 'o e ki'i tēpile kapau ko e, 'e tali 'e he Hou'eiki 'a e fokotu'u ko eni ko e 9 pē 'oku pehē fakangofua 'e he 'e he NEMO ki'i kupu NEMC ko eni mo e Kapineti ko u 'ai 'oua 'e toe tu'u ia ai kapau 'oku fiema'u ko e fokotu'u 'oku fiema'u ia, to'o e kapau 'oku fiema'u.

Pea ko hono hoko ko e kupu 13 felāve'i ko ē mo e fokotu'u 'ai mahino 'oku faha'i foki eni ia ha'u ki he kau ngāue 'o nau vakai'i pea nau pehē 'o sai. Ko e kole atu ke liliu ke nau fokotu'ú ko 'etau fokotu'u ke tali pē ko e ta'etali, 'ikai tali ko e tu'u ko ē foomu pehē he fokotu'u 'io pē 'ikai. Ko u pehē au 'oku 'ikai ke fu'u mahino ko e fokotu'u tali pē 'ikai tali. Pea ko 'ene 'alu hifo ko ē ki he kupu 14 kongā 14 he tēpile 'oku fakalea ia 'o pehē tali 'e he Minisitā tu'u ia ai tu'utu'uni 'a e Minisitā pea ko e tu'utu'uni leva mahino 'o tali kae tali pea hā he ē 'a ia 'oku mahino.

Ko e ki'i fakalelei pē ia 'oku 'oatú 'i he tu'u ko ē 'o e ki'i lao ko eni tu'utu'uni ko eni Sea ka tau toki lele atu mahino pē 'oku pau ke liliu pē e ngaahi me'a ko e fakatonu ki he 'atakaí ka 'i he taimi tatau pē 'oku tau malu'i pē ke mahino pē ke ngāue'aki mālō Sea.

Sea Komiti Kakato: Me'a mai e 'Eiki Minisitā Pa'anga.

Mahu'inga e fiema'u ke 'i ai ha faka'atā makehe 'i he taimi fakatau fakafokifā

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na Sea pea ko e tapu atu ki he Komiti 'Eiki. Ko e faka'amu ia 'a e Pule'anga ke 'i ai ha ngaahi fokotu'u lelei pea ke mau tali. Ka ko u tui 'oku mahu'inga 'aupito Sea ko e ko e ngaahi fokotu'u ko ē 'oku 'i tu'a ia 'i he fokotu'u lao tu'utu'uni ko eni pea 'oku tonu ke toe fai hano, hano vakai'i 'oku hangē pē ko e ko e talanoa ko ē 'anenai ki he ngaahi me'a lalahi fakalukufua ne tokanga ki ai 'a 'Eua 11 pea mo 'Eua pea mo Tongatapu 10.

Ka ko u fie foki mai ki he ki he ngaahi fokotu'u ko eni 'oku 'omai pea mei he Tongatapu 5. 'A ia ko e taha foki ia e me'a na'e fokotu'u mai mei he Tongatapu 5 ke tau ngāue'aki 'a e kupu 34 ke mahino 'aupito pē ia 'oku, 'oku fu'u fāsi'i 'a e kupu ia ko eni pea 'oku 'ikai ke ne hanga 'e ia 'o, 'o fakamahino mai 'a e fakaikiiki ko ē 'oku ma'u 'i he fakatonutonú kae ...

<009>

Taimi: 1540 – 1545

'Eiki Minisita Pa'anga: ... tautefito ki he kupu 6 pea mo e kupu 7 ko eni 'o e fakatonutonú 'oku 'oatú. He ko e taimi kō ē te te lau ai 'a e kupu 34 (1) 'o e tefito'i tu'utu'uni pea mo e kupu (2) 'oku toe mahino ange ai 'e toe tuai ange pea fuoloa 'a e founga ko ē 'oku fakahoko'aki 'a e fakatau hangatonu talamahu'ingá. Ka ko u 'a ia ko 'eku tokanga pe ke mahino 'oku 'ikai ke fe'unga ia ki he fiema'u ko ē 'a eP

Toe fakafoki mai pe Sea ko e me'a mahu'inga taha hení ko e fiema'u ko ē ke 'i ai ha faka'atā makehe 'i he taimi fakatau fakafokifā. 'A ia ko e me'a ia 'oku mahu'inga 'oku 'osi lele mai he ta'u meimei 8 ko eni kuo lele mai ai e pule'angá pea ne fakamo'oni'i ko e tu'utu'uni lolotongá 'oku 'ikai ke fe'unga pea makatu'unga ai hono 'omai ko ení.

Ka ko u fie foki mai ki he Kupu 3, hono 3 ‘a ē na’e fokotu’u mai ke, 45 (a), 3 ‘a ia ko u tokanga pe ki heni ki he loto kiaia ‘a e Kapinetí he ‘oku ko e mahu’inga ‘o ení ‘oku ‘i ai e fakamalu’aki kehe ma’olunga ange heni. Hangē Sea ko e lao ko ē ki he fakatamaki, ‘okú ne fiema’u ha patiseti ke fai’aki ‘enau ngāue fakavavevave pea kuo pau ke tali ia ‘e he Komiti Fakafonua ki he ngaahi fakatamakí pea loto ki ai e Kapinetí.

Ko ‘ene ‘alu hifo ko ē ki lalo ko ē ke fakatau’aki ‘a e pa’anga ko ē kuo ‘osi fakangofua ‘e he Kapinetí ‘oku mahu’inga ia ke ‘oange e fo’i vave ko iá pea mo e faingofua ko iá ke tuku hifo ia ki he lēvolo ko ē fakataú. ‘A ia ko e tokoní pe Sea, ko e ngaahi pa’anga ko ē ‘oku faka’atā meí he Komiti Fakatamakí kuo pau ke fakangofua ia meí he Komiti Fakafonua ki he fakatamaki ‘i he lao kehe ia. Pea ‘i ha loto ki ai Kapinetí, ‘a ia ko ‘eku ‘uhingá ‘oku ‘osi ‘i ai ‘a e fo’i ta’ofi ia ko iá pe ko e ta’ota’ofi ‘oku fai ‘e he Kapinetí ki he ngaahi pa’anga ‘oku fakangofua ko ‘ení.

Pea ‘oku ‘i ai pe pea mo e ngaahi ngāue angamaheni ‘a e Pule’angá ia tau pehē ‘e lava pe ia ko e ngāue anga maheni ka ‘e fiema’u pe ke nau ngāue’aki ‘a e founa ko iá. ‘I he’ene pehē Sea ‘oku ‘uhinga pe ‘a e fokotu’u fakalelei ka koe sio atú hangē ko ení. Kapau ko ha fakatau ‘ova hake he pa’anga ‘e 2 mano ko ha pa’anga ‘e 3 mano pe ko ha ngaahi, kapau ko ha fakatau ia ‘oku 4 pe 5 pe 6. ‘E toe tali hono fakangofua ka e ‘oleva ‘oku ‘alu ki he Kapinetí kapau ko e hangē ‘oku tau ha’u ai ki he fakaikiiki ‘o e ngaahi fakaakeake mo e ngaahi me’a pehē.

Ka ‘oku tonu ke ‘i ai e falala pea foki mai leva ki he kupu 5 ‘a ena na’e fai pe ki ai ‘a e fakalelei kupu (si’i) 5 ko ia ‘o e 45 (a) ‘a e mahu’inga ko ē ke ‘ave ha faingamālie e Pule’angá pea mo ‘ene fengāue’aki mo e ngaahi potungāué ke nau foki mai ki he Potungāue Pa’angá ke ne hanga ‘o vakai’i he ku pau ke ne teuteu e līpooti fakamahina, fakakuata. Pea ‘osi ko ia pea ‘alu pea mo e fakata’u ‘o ‘ave ki he ‘Atitá ke nau sio ki ai pea toki fai e fakakakató.

Ko e anga ko ē ‘a e sio fakapotopoto Sea ko e fo’i me’a mahu’inga heni ko e tukuhifo, ‘a ia ko e tukuange ke faka’atā e fakafokifā ke faingofua pea tuku hifo pea mo e mafai ko iá. Ko ‘etau toe hanga ko ē ‘o fakafoki ki he Kapinetí mo e ‘Atitá ‘e toe lōloa ange. Pea ko e fo’i taumu’a ‘o e fo’i lao ko ení ke lava ‘o ma’u ‘a e faingofua he taimi fakafokifā he’ikai ke lava.

Ko u tui mahalo ko e ki’i tānaki mahu’inga ne ‘omi ‘i heni pea mei Tongatapu 5 ke ‘i ai ha ki’i fo’i taimi ke līpooti ko eni he 5. Kapau ‘e tānaki ‘i loto he māhina ‘e 1 ‘o e ‘osi ko e ko ē ‘a e fakatamaki fakafonuá kapau ‘e ongolelei ki he Fakafofonga Sea.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ko e, sai pē ‘e tali faka’osi atu pe eni, faka’osi mai ‘e ‘Eiki Minisitā ‘uhingá ka tau hoko atu, mālō ‘e Tongatapu 5.

Mahu’inga e falala ki he fu’u pa’anga lahi kakai fai’aki fakatau koloa e Pule’anga

Dr. ‘Aisake Eke: Mālō Sea, tapu mo e ‘Eiki Sea pehē ki he Komiti Kakato Sea ko e kupu ko ē na’u lave au ki ai ko e hā founa *methods* pea *backward proceeding*. ‘A ē nau lau ko e 34 na’e ha’u ai, kaikehe, ko e tu’u e ‘a e laó. Ko e fale’i fakalaó hū he 45 (a) ‘a ia ko u pehē kapau ko ia kae toki fai ha sio ki ai. Sea ko e kupu ko ení ‘a eni ko e ...

<010>

Taimi: 1545-1550

Dr. 'Aisake Eke: ... fakavavevave, na'e *waive* kātoa, tuku kātoa e 'ū me'a ia ko ē 'oku anga maheni, manatu'i ko e tu'unga mahu, ko e *special situation* eni ia, 'a ia ko e kātoa 'a e 'ū fakangatangata ko ē mo e 'ū me'a ko eni, tuku kātoa ia kae fai 'aki pē 'ū me'a ko eni. Pea 'i he'ene pehē ko e fu'u mafai lahi ia, ko e 'uhinga 'eku 'ai 'aku ia ko eni koe'uhi he kapau ko e pa'anga ko eni, ko e Kapineti ko e *circulate* atu pē he 'aho ni 'oku oma atu, 'oua pē 'ikai ko ha taimi ia, ka 'oku mahu'inga 'oku 'ilo'i pē 'e he Kapineti 'a e me'a ko ē 'oku hoko, he 'oku mahu'inga ke toe ongo'i pē 'e he kau 'Eiki Minisitā takitaha 'ene Potungāue 'oku ngāue totonu 'aki, ko e fu'u mafai lahi foki eni, faka'atā atu ia, 'alu moutolu.

Ko e 'uhinga ia ko ē 'oku felāve'i ki he Kapineti, koe'uhi ke 'i ai pē ha malu'i 'a e me'a ko ia, kae 'oua 'e tuku pē ki ha toko taha, 'oku ou tui 'e sai ia. Pea ko hono hokó, ko eni foki ia sio ko e founa ia ko eni, ko e anga maheni foki ia tonu ke kau mai 'a e komiti ia ko ē 'oku ne tokanga'i ko ē 'o e fakatau, ko eni ia 'oku *bypass*, to'o kotoa ia ki he tafa'aki kae lele eni ia, 'a ia ko e tu'u ko ē koe'uhi ko e tu'unga ko ē 'o e fakavavevave, 'a ia 'osi to'o kotoa ia, 'a ia 'oku mou pehē ai ko ē kapau 'oku to'o 'a e komiti ia 'alu pē ā ki he Kapineti ke nau mea'i, pea ma'u pē mafai ko ia 'o ngāue 'aki Sea.

'A ia ko e 'uhinga ia koē fokotu'u atu ko ē ki he 3, ki he kupu 3, 45 (a) 3 si'i, pea ko e 'ai koē mo e 5 ko e līpooti eni ia 'i he 'osi, ka ko 'eku 'ai pē 'e au heni 'e 'ai pē ke līpooti he ta'u fakapa'anga, 'osi he ta'u fakapa'anga. Na'e fokotu'u mai pē 'e he 'Eiki Minisitā foki ia 'o pehē 'osi 'a e fakatau, kae lava pē fakatau ia ke 'osi toki 'osi ia ki he ta'u fakapa'anga ka hoko, pea 'oku, 'a ia ko eni ia ko e līpooti 'osi 'a e fakatau ia ko e me'a pē 'oku 'ai ko eni koe'uhi ha taimi līpooti mai pē lolotonga 'a e ta'u ko ē 'oku fai ē, ta'u fakapa'anga 'oku hoko ai 'a e fakatau fakavavevave ko eni.

Pea ko e 'uhinga pē hono 'ai ke mea'i 'e he Kapineti, pea mo e 'Atita ia *getting* 'atita'i, Sea 'oku ke mea'i ko e taimi 'oku 'alu ai 'a e fakavavevave ia mo e lau miliona, 'oku mahu'inga ia ke ongo'i pē 'e he fonua 'oku nau falala mai ki he fu'u mafai faka'atā ko ē, falala ko e me'a mahu'inga.

Sea na'a mau lelei mai na'a mau fai 'emau fakataha 'i *Wellington*, pea ko e lea ia koē 'a e 'Atita felāve'i foki 'a e 'Atita Seniale ko ē 'a Nu'usila pea mo e ngāue koē Komiti Pa'anga. Ko 'enau taimi ko eni na'e hoko ai ko eni ē KOVITI mo e, 'a hono ngaahi fakamole lalahi koe 'a e Pule'anga, na'e 'i ai 'a e lāunga ia 'a e ngaahi kakai, hū mai leva 'a e 'Atita, na u ō 'o 'atita'i, ko 'enau 'atita ko ia na u 'omai 'enautolu ē paaki mai nau, 'i he falala koē 'a e kakai, ō, hee, hanga 'e 'Atita 'o pukepuke pē falala 'oku fai pē 'e he Pule'anga ia 'a e me'a 'o fakatatau pea mo e, 'oku 'ikai ke 'i ai hano pā'usi'i, na'e 'i ai 'a e hoha'a ia 'a e kakai 'e ni'ihi na'a 'oku ngāue hala 'aki 'e he Pule'anga 'a e ngaahi me'a ko eni.

'A ia ko hono 'uhinga ia koē ke mahino 'oku ma'u pē 'e he 'Atita toki 'osi ia, ma'u ia te tau vakai mai, koe'uhi pē ko e pukepuke pē falala, falala atu pē ia, ka 'oku mahu'inga 'aupito pē, pea ko e me'a foki 'e taha ko e me'a ia na'e 'aonga ia ke fai 'e he 'Atita ko ē 'a Nu'usila, na u hū mai 'o 'atita lolotonga ē lele 'a e fakatau, kae 'oua 'e toki 'osi 'a e fakatau kae toki ō mai ia kuo hoko ha palopalema, taimi ko ē na u hū mai 'oku lolotonga ko ē fai 'a e fakatau, ka 'i ai ha palopalema mo ha me'a 'oku nau fokotu'u mai ai pē 'a e me'a ke fakalelei'i.

‘A ia ko e fa’ahinga founa ‘atita ia ‘oku tonu, ka ko e taumu’ a ia ko ē ki heni, ko e ‘alu atu ko eni he hoko ‘a e ngaahi me’a lalahi ‘e lau miliona ‘a e ngaahi me’a lalahi ia, he ‘oku tau ‘osi fou mai pē ai, ko e ‘uhinga ia ...

‘Eiki Minisitā MEIDEC: Sea ka u ki’i fakatonutonu atu kātaki. Ko e tu’utu’uni ko ē te tau fakapaasi ko e tu’utu’uni ia ‘e fakahoko, ko e ha’u ko ē ‘a e ‘Atita ‘o ‘atita ‘o fakatatau ki he tu’utu’uni ko ē na’a tau talaatu ko e anga ē ko e foomu ē te mau ngāue‘aki, pea ko e anga ē tu’utu’uni koē ki ai, ‘a ia he ‘ikai ke lava ‘a e ‘Atita ia ‘o ha’u ‘o kaunoa ‘i he founa ko ia kapau te ta u fakapaasi ‘etautolu mei heni.

Ka ko ‘eku ‘uhinga ‘aku ia ‘oku mahu’inga ‘aupito, mahino pē ‘a e me’a ‘oku tokanga ki ‘a e Fakafongga fika 5, pea ‘oku mahu’inga ‘aupito pea mo e ‘Atita pea mo e falala ‘a e kakai ki he ngāue ‘oku fai, ka ko e fo’i taimi ko ē ‘oku fakahoko ai ‘a e ngāue Sea, he ‘ikai ke toe ha’u ‘a e ‘Atita ia kapau ko ‘ene ‘uhinga ke fakakau mai ai ‘a e ‘Atita he taimi fakafokifā, he ‘ikai ke toe ha’u ‘a e ‘Atita ia ‘o fai ha tu’utu’uni kehe, ko ene ha’u pē ‘ana ia, mahalo ‘e ‘alu ange pē ‘o sio ki he ‘ū me’a ke fakamahino pē, ka ‘e fakatatau pē ia ki he lao mo e tu’utu’uni ko eni te tau fakahoko atu, te tau fakapaasi ‘i he ‘aho ni, mālō ‘aupito.

Dr. ‘Aisake Eke: Sea tapu pea mo e Feitu’u na, kātaki mo e Komiti Kakato, Sea ko e ‘Atita ia ‘oku tau’atāina ia, *independent*, pea ‘oku mahu’inga ē fatongia ia ‘o e ‘Atita pē ko fē taimi ‘e hū mai ai ‘oku ‘ikai ke tau kau tautolu ai. Ko e me’a ‘oku nau tokanga nautolu ki ai, ko fē silini ko ē, sēniti ‘a e kakai pē ‘oku ‘alu ki fē. ‘a ia, taimi ia ‘anautolu pē te nau hū mai, hangē ko ‘eku lau founa ia ‘a Nu’usila ia ‘Atita *is enough* hū mai nautolu he taimi ko ē ‘oku lolotonga ‘a e me’a, nau omi nautolu ‘o vakai’i, ‘oku fai ko eni ko e tu’utu’uni eni ‘oku tali, nau vakai’i pē ‘oku muimui pē 1, 2, 3, 4.

‘Eiki Palēmia: Kole ke u ki’i fakatonutonu atu ē Fakafongga Tongatapu 5.

Dr. ‘Aisake Eke: ‘A ia pea te nau toki vakai ai pē nautolu ai ...

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ‘oku sai pē ia ta u sio ki Nu’usila ka tau ‘ai mai pē me’a ko ē ‘e Fakafongga ko eni ‘oku lava ‘o faitu’utu’uni ai ‘a e ‘Atita ...

<005>

Taimi: 1550-1555

‘Eiki Palēmia: ...Fakafongga ki he me’a ko eni hangē pē ko ē ko ho’o me’a ‘oku tau’atāina ‘a e ‘Atita ia ke hū mai ‘o vakai’i ‘i ha taimi pē ‘a ia ‘oku ‘ikai ke fiema’u ia ke toe sipela’i ‘o kapau ‘oku tau’atāina pē ‘a e ‘atita ia ‘i ha taimi pē ke hū mai ‘o vakai’i ‘ene fakahoko fatongia ka ko e ‘uhinga pē ‘a’aku ia ‘e Sea tau ‘ai ‘a e Lao mo e fakafōtunga mo e tu’utu’uni ‘a e ‘Atita ‘a Tonga ni mahino pē ‘oku ‘i ai ‘a e founa ia ‘a Nu’usila ka ko e ‘uhinga ke tau nofo mu’a he founa ‘etau ‘Atita ko ē ‘i Tonga ni ‘oku tau ‘ilo kotoa pē ki ai mālō.

Dr. 'Aisake Eke: Sea ki'i fakahoha'a pē tapu mo e Feitu'u na mo e Hou'eiki e Komiti Kakato. Sea tau 'ai e founa ko ē 'a e falala pea 'ave pē fakamatala ia ko e me'a 'oku pehē 'oku mahu'inga ia ke tau vahevahe pē mo e 'Atita ko ia te ne vakai'i mai ko ē ia te ne ia vakai'i mai ko ē 'etau ngāue ke mahino pē 'oku sai pea 'oku fakatau pē mo e tu'utu'uni 'a ia 'oku ou pehē 'e au ko e me'a 'oku fai e fakakaukau ko eni koe'uhí ke nau *access* pē ki he fakamatala ko ē koe'uhí foki ko e fu'u faka'atā eni ia 'i he taimi mahu'inga taimi makehe ka ko e 'uhinga ia ko ē 'oku 'oatu e me'a ko eni 'o e fakakau e 'Atita heni koe'uhí ko e ...

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea fakatonutonu atu pē. Sea ko e fakatonutonu ke fakatau'atāina'i pē 'a e tokanga ko eni e Tu'utu'uni ki he Fakafokifā ko e 'Atita 'oku 'i ho Fale pē 'oku 'i he Fale ni pē Sea pea ko 'ene palani ngāue ki he fakata'u kapau ko 'ene fokotu'u ē pea toki 'alu hake pē ia ki he palani ngāue fakata'u ko ē 'a e 'Atita pea mei he Fale ni pea 'oku hangē pē ko e me'a tau'atāina 'a e 'atita, tau'atāina ke nau o 'o fai 'enau ngāue 'i ha taimi pea 'oku 'i ai e taimi 'oku kole atu ai e Pule'anga kapau 'oku ongo'i he Pule'anga 'oku 'i ai ha feitu'u 'oku ngalingali 'oku hoko ai ha ngaahi me'a 'oku 'ikai ke tonu ke hoko 'a ia 'oku tau'atāina pē ka ko 'eku tokanga 'a'aku ia ke foki mai mu'a ki he mahu'inga 'o e fo'i fakatonutonu ko eni ko e fakafokifā.

Ko e ngaahi tākaki ko eni 'oku fokotu'u mai te ne hanga 'e ia 'o to'o 'a e fakafokifā tau toe foki pē tautolu ki he angamaheni Sea. 'A ia ko 'eku 'uhinga 'a'aku ia he 'ikai toe ngāue 'a e fo'i taumu'a ia ke 'oange 'a e ngaahi fakafaingofua na'a tau 'osi feme'a'aki toumoliliu pē ai 'oku 'i ai e tokanga ki he fu'u tau'atāina mahino 'aupito ia tau'atāina e 'atita'i he malumalu 'o e Fale ke fai 'ene ngāue 'oku 'i ai e taimi kapau 'oku 'ilo he Potungāue Pa'anga 'oku 'i ai ha feitu'u 'oku ngalingali 'i ai ha me'a 'e hoko. 'E kole mai he Potungāue Pa'anga ke 'i ai ha 'atita makehe pea ...ka ko 'eku tokanga ko e ngaahi me'a eni te nau fepakipaki he 'alu ki he Kapineti he ko e ngaahi taimi fakatamaki 'oku mea'i pē he 'Eiki Palēmia mo e Tokoni Palēmia 'oku fakataha tu'o tolu pē tu'o fā 'a e Hou'eiki 'i he 'aho ke fakakakato 'a e ngaahi fiema'u ki heni ka ko e me'a mahu'inga ke nau tali 'enautolu 'oku kau heni 'a e pa'anga ko ē 'oku fakangofua ke fai'aki 'a e ngaahi fakatau he taimi fakatamaki ko e taimi ko ē 'oku 'alu hifo ai ki he fakatau koloa Sea 'oku fu'u lahi pea 'e fakaikiiki ia ke toe fefokifoki'aki holo Sea pea 'oku ou tui 'oku 'uhinga pē ki he Fale mālō.

Mahu'inga ke 'ave falala ki he Pule'anga ke ngāue lelei 'aki pa'anga e fonua

Dr. 'Aisake Eke: Sea faka'osi atu ai pē au tapu pē pea mo e Feitu'u na pea mo e Hou'eiki Komiti Kakato. Sea ko e me'a eni ia 'oku 'ikai ko ha me'a ...me'a eni ia tau falala mahu'inga 'ave falala 'ave mafai ko eni ko e 'uhinga ki he Pule'anga pē ko hai e Pule'anga e 'aho ko ia ngāue'aki lelei'aki e pa'anga 'o e fonua. Ko hono 'uhinga e 'ai e me'a ko eni he koe'uhí pea 'oku 'ikai ha ...ko e founa ia ko ē koe'uhí 'ave ...ta 'oku 'ikai ha toe fakalahi ngāue ia heni 'oku mahu'inga he fo'i mafai lahi 'oku mahino 'oku mea'i pē he Hou'eiki Kapineti 'oange e me'a ko ia pea 'oku faipē mo e femahino'aki pea mo e 'atita 'oku 'ikai ko ha me'a lahi ia ko e me'a ko eni ko e 'ai ke tau falala pē ki he fu'u mafai ko eni 'a e pa'anga 'a e kakai 'oku 'oatu ki he Pule'anga ko e anga ia 'eku ongo'i 'oku 'ikai ke u falala au ki he Pule'anga ke 'oatu pea nau lele pē nautolu ki ate au 'oku ou falala ange ke 'ai e me'a ko ē koe'uhí mo tau sio 'oku 'osi ange pē ia 'oku maaui toki 'omai e lipooti ia ka 'oku 'osi fai e ngāue ia. Ko e 'uhinga pē ia hono 'ohake e me'a ko eni ko e falala mālō.

Taukave Pule'anga me'a mahu'inga ke a'u vave tokoni ki he kakai he taimi fu'u fiema'u ai

'Eiki Tokoni Palēmia: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu pē Sea kātaki pē ko e 'uhinga pē 'eku fakahoha'a 'a'aku ko u kole pē au ki he Hou'eiki ke to'o mu'a e fakakaukau ko ē 'oku ngāue hala'aki mo ngāue noa'ia'aki 'a e silini 'oku 'ikai ke 'uhinga e feinga'i ke vave e ngāue koe'uhí ke ma'u ha mafai tau'atāina 'a e Pule'anga ke fai'aki ha ngāue noa'ia 'oku mau fakakaukau pē ki ai ko e founa ko eni 'oku 'ikai ke to'o e mafai 'a e *Procurement* ko e me'a ko eni ke tau faka'atā 'i he 'aho ni ko e fakangatangata ia 'o e mafai ko ē 'a e *Procurement* pea kuo pau ke nau hanga 'o fakapapau'i 'oku fakahoko lelei e me'a kapau te mou me'a lelei hifo ki he foomu 'oku 'osi ko ē fika 9 'oku fou mai 'i he Komiti ko eni 'a e *Emergency* pea mo e Kapineti pea 'oku toki a'u ki he Minisitā ko e 'uhinga ke fakapapau'i 'e he Minisitā kātoa 'a e 'ū fakamole pea 'oku 'i ai mo e me'a ai ko e *justification* ko hono fakamatala'i ko ē ko e hā 'a e 'uhinga 'e 'ange ai ki he kautaha ko ia 'a e 'ū me'a. Na'a ku lave 'anenai Sea ...

<007>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Minisitā MEIDECC : Ko e taimi ko ē fakafokifa hangē ko e me'a ko eni na'e me'a mai 'e he Minisitā Pa'anga. Mou mea'i pē ka hoko Sāpate 'oku lele Sāpate ai pē ngāue. Ka hoko Tokonaki lele ko e taimi 'e ni'ihi 'oku lele 'aho taimi lahi 'oku lele po'uli. 'Oku *odd hours* 'oku 'ikai te tau pule tautolu ki ai. Pea ko e 'uhinga ia ko ē 'a e fakakaukau ko ē ke 'omai e foonu ko eni. Ko e 'uhinga ke fakapapau'i 'e he Minisitā 'oku 'osi 'alu hifo kātoa pea fai e sio ki ai 'a e kau tekinala pea 'oku fakamatala'i lelei hono 'uhinga pea toki fakapaasi. Ko e 'uhinga pē ia ka 'oku 'ikai ke 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e hala ai pea 'oku 'ikai ke fai noa'ia 'a e ngāue ia ko ia 'e fai fakatatau pē ki he ngāue 'oku fa'u. Ka 'oku mahalo ko e ngāue mahu'inga ia 'i he lao ko eni Sea ko hono fakaa'u 'etau tokoni ki he kakai he taimi ko ē 'oku fiema'u taha ai. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti : 'Oatu 'a e fakamālō ki he Hou'eiki Kapineti kae 'uma'ā 'a e Fakafofonga mei Tongatapu kae 'uma'ā 'a 'Eua fekau'aki pea mo e Ngaahi Tu'utu'uni Fakatonutonu ki he Fakatau faka - Pule'anga 2020. 'A ia ko hono tulikaki mai e ngaahi ta'u ko eni ke a'u mai ki he taimi ni fekau'aki pea mo e ngaahi ngāue ne tau situ'a mei ai he kamata'anga e ta'u pea pehē foki ki he KOVITI-9. 'Oku 'i ai ai e tokanga ki eni pea kuo fe'unga 'a e ngaahi feme'a'aki, 'I he tu'unga ko eni ko e fehu'i atu pē ki he Pule'anga 'i he peesi 7 tēpile 'i he fika 9 puha fika 9. 'Oku tonu pe fakangofua 'a e *NEMC* pē ko e *NEMO*?

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea ko e tokoni atu pē 'oku tonu pē 'a e fakangofua pea mei he kapau 'e ngāue'aki pē 'e he motu'a ni 'a e lea faka-Pilitania ko e *National Emergency Management Committee*.

Sea Kōmiti : Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ke mahino pē ko e *NEMO* 'uhinga ko e 'ofisi ia 'oku fakahoko e ngāue.

Sea Kōmiti : Mālō 'Eiki Minisitā toki lave'i eni 'e au'oku 'i ai 'a e NEMC ko e NEMO pē 'oku ou lave'i. Mahalo ko e toenga 'o e Lao ni 'oku tu'u pē 'i he'ene fōtunga totonu 'oku 'ikai toe fai ha fakalahi ki ai. Pea 'i he'ene pehē Tongatapu 10.

Tali Pule'anga monomono & fokotu'u Fakafofonga Tongatapu 10 ki he tu'utu'uni

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa : 'E 'Eiki Sea ko e ki'i kole nounou pē kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki 'o e Kōmiti. Ko 'eku ki'i kole pē 'i he ko e me'a pē foki eni na'e fai 'i he taimi ko eni na'e kei 'i he Pule'anga ai e motu'a ni. Ka ko 'ene toki a'u mai eni ka ko e anga pē 'eku sio hifo ki he *section 3* ko e 5, 45(a) (5) 'I he ngata 'a e vaha'ko ē taimi 'o e tu'unga fakafokifā, pea ko e tali fekau'aki kuo pau ke fakahū atu 'e he ngaahi Potungāue Aleapau Fakatau ha lipooti ki he Minisitā 'o fakahā ai 'a e lahi 'o e pa'anga mo e ngāue he tokoni fakavavevave. Ka ko 'eku kole pē, pē 'e loto lelei 'a e Pule'anga ke 'ave 'a e lipooti ki he Minisitā pea mo e Kapineti he koe'uhi ko hono tali ko ē ke hiki mei he *normal* ki he fakafokifā ko e me'a ia 'a e Kapineti. Ke 'i ai ha'atau lele pē he *normal* pea hoko ha faingata'a pea pehē 'e he Kapineti ko e me'a lahi eni 'oku hoko. Pea tuku atu 'a e mafai ki lalo fai 'a e ngāue 'osi 'a e ngāue pea 'oua 'e lipooti pē 'o ngata pē 'i lalo pea 'omai ki he Kapineti ke tu'utu'uni 'a e Kapineti kuo nau fiamālie ki he ngāue ko ia na'e fai pea mo e anga hono fakamole e pa'anga he taimi fakafokifā. Ko ia pē 'eku ki'i kole pē 'e fēfē, 'a e fo'i fakakaukau ko ia. Mālō Sea.

'Eiki Minisitā Pa'anga : Sea pou pou atu pē ki he fokotu'u pea mei Tongatapu 10 ke hoko atu pē he Minisitā. Na'e fai pē sio ki he ngaahi fokotu'u pehē Sea ka 'oku hangē pē ne fakamaama mai pē 'e Tongatapu 5 ke toki kau atu ia he Lipooti Fakata'u. Ko e 'ai pē ki'i fo'i tākaki pē ena pea mo e Kapineti...

<008>

Taimi: 1600-1605

Sea Komiti Kakato: ... Mālō 'Eiki Minisitā. Mālō e fokotu'u 'a e Tongatapu 10 pea tolu, nima 'oku hā ai e lea ko eni 'o tākaki ki ai fakatau ha lipooti ki he Minisitā pea mo e Kapineti pea mo e Kapineti mo fakahā ai 'a e lahi 'o e pa'anga ko e fakatonutonu pē 'oku taha 'a ē na'e toki me'a mai 'aki lelei, tau hoko atu.

Fokotu'u mai ke fai ha pālōti.

Fokotu'u 'ave ki he Komiti Pa'anga Tu'utu'uni fika 1/2022

Dr. Taniela Fusimālohi: Sea, kātaki Sea ko e ko e ngaahi fakamalanga ē kuo fai pea 'oku, pē ki he Hou'eiki Pule'anga pea mo e 'Eiki Minisitā Pa'anga mahino pē foki e ngaahi pōini ka ko e fai pē foki e fakamalanga he 'aho ni ia 'i he, 'i he loto hangamālie pē mo tau'atāina ki he lelei fakalukufua 'etau ngāue ka ko e anga pē eni ia e, 'a e fokotu'u atu pē 'e lelei kapau 'e 'ave eni ki he Komiti Pa'anga 'a kātaki ki he Komiti Lao ke fai hano fakalelei ai pea toki fakafoki mai ki he'etau Komiti Kakato? 'O kapau 'e loto lelei ki ai 'a e Hou'eiki Pule'anga pea lelei pea ka 'ikai 'oku sai pē.

Sea Komiti Kakato: Mālō ‘e Hou’eiki Kapineti, ‘Eiki Palēmia ko e fokotu’u ē pea mei ‘Eua 11.

‘Eiki Palēmia: Mālō Sea pea ‘oku ou tui e motu’a ni ia kae ‘uma’ā e Pule’anga ‘oku tau mei tau fonua tautolu pea ko ena kuo tau tali e ki’i fokotu’u ‘a 10 kapau pē ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a 11 pea fokotu’u mai pea ka ‘ikai ‘oku fokotu’u atu ke tau pālōti.

Sea Komiti Kakato: Mālō. Ko e ‘Eua 11 ‘oku ‘ikai ke loto ‘a e Hou’eiki Kapineti ke toe fakalahi ...Me’a mai ‘e Hou’eiki ‘o Tongatapu 2 mou ki’i to’oto’o pē ‘oku vave e taimi.

Lord Tu’ivakanō: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea tapu mo e Komiti Kakato. Sea ‘oku faka’ofa’ofa pē me’a kotoa ia ka koe’uhí ‘oku te tangutu pē ‘oku te fanongo ki he ngaahi feme’a’aki ka koe’uhí mahalo ko e tu’u ko ē ‘i he Fale ni mahalo ko au ‘oku lōloa taha ‘i he Kapineti mo e anga ‘a e lele mai ‘a e ngaahi Pule’anga.

‘Oku faka’ofa’ofa pē me’a kotoa ia Hou’eiki pea ko u, ‘oku ‘i ai pē pou pou ki he Tongatapu 5 ‘a e fokotu’u he ko e ngaahi me’a kotoa pē ‘oku tau fai ‘e ‘i ai pē hono mele. Ka ‘oku hoko pē ia ‘i he Pule’anga kotoa pē. Koe’uhí ko e tuku e mafai ki he ngaahi potungāue mo ‘ene Minisitā ka ‘i he kuohilí na’e ‘i he Minisitā Pa’anga ia mo ‘ene potungāue ke tokoni mai koe’uhí he ko nautolu ‘oku ‘i ai e pa’anga ko ē ‘a e fonua ka na’e ‘i ai pē e fa’ahinga taimi na’e fu’u lōloa ‘ikai ke fai e ngāue he *procurement* pea ‘oku tau a’u mai eni ki he kuonga ko eni ko e fokotu’u mai eni ‘a e founa ‘e taha. Pea ‘oku ‘i ai pē mo hono fa’ahinga ‘elemēniti mo e founa ke lava ke malu’i ai ke ‘oua ‘e hoko ‘a e ngaahi me’a na’e hoko ‘i he kuohilí.

Kae Hou’eiki ko e ngaahi me’a kotoa pē ‘oku tau fokotu’u heni ‘oku faka’ofa’ofa ka ‘e makatu’unga pē ia ‘ia kitautolu ko tautolu eni ko e kakai eni kuo Fakafofonga kuo fili mai ‘e he kakai ke tau fakalele e fonua ka ‘e makatu’unga ia ‘ia kitautolu ‘etau hotau lotó he ‘e ‘i ai pē tama ia he ‘ikai pē ke fai ‘e ia e me’a pea ‘e ‘i ai pē tama ia ‘oku pehē kai kehe ‘oku pou pou ki he ki he founa kapau ko e me’a ko eni ‘e lava ke fakahoko fakavave ka ko e me’a ko ē ‘oku tau tokanga ki ai ko e taimi ko eni ‘oku hoko ai e ngaahi me’a fakavavevave ko eni ko e taimi faingata’a eni. ‘A e ngaahi *deficit* he taimi ni ‘oku ‘i ai ha’atau pa’anga ke fai ‘aki e ngāue ko eni? He ko e me’a ‘e hoko ‘oku sio mai e ngaahi potungāue ki he Minisitā Pa’anga he ‘oku lahi ‘aupito ‘enau ngaahi fiema’u. Te ke lava ‘o ‘oatu e ngaahi fiema’u ko eni kia kinautolu ‘i he taimi faingata’a ko eni. Ke mahino ko e fokotu’u mai koe’uhí ko e ngaahi me’a ‘oku hoko he taimi ni. Pea ko e ngaahi me’a ko eni te tau fe’ao pē mo ia ...

<009>

Lord Tu’ivakanō: ... ka ‘oku ‘i ai ha’atau pa’anga? ‘Oku ‘ikai ha’atau pa’anga ‘atautolu. Ka ko e anga ko ia hono tokanga’i lelei, ko e Minisita Pa’anga ia te ne fai ‘a e me’a ko ia. Pea ‘oku tau faka’amu pe ‘Eiki Minisita ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku fokotu’u mai, ko e ngaahi me’a ia ‘e tokoni ki he ngaue ‘a e Pule’anga pea lava ke fakalato ai ‘a e fiema’u ke fakahoko e fatongia ki hotau kakai. Ka ko e me’a ia ne ‘uhinga ki ai e Minisita *MEIDECC* ia, ‘oku hoko pe ‘ko ē e ‘u mo e me’a ko ia. Mo’oni ‘aupito e Fakafofonga fika 5 ka ko e ngaahi me’a ‘oku hoko. Pea ko u sio tonu pe he ngaahi me’a ko eni pea ko u ‘ilo pau e ngaahi me’a ko eni. Ko ‘eku ‘ai atu pe ke mou tokanga ki he ngaahi me’a ko eni.

Taimi: 1605 – 1610

Lord Tu’ivakanō: ... tau pa’anga, ku ‘ikai ke ‘i ai hatau pa’anga ‘atautolu. Ka ko e anga ko ē hono tokanga’i lelei ko e Minisitā Pa’anga ia te ne fai e me’a ko íá. Pea ‘oku tau faka’amu pe ‘Eiki Minisitā ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku fokotu’u maí ko e ngaahi me’a ia ‘e tokoni ki he ngāue ‘a e pule’angá pea lava ke fakalato ai ‘a e fiema’u ke fakahoko e fatongiá ki hotau kakai.

Ka ko ia ko u kei ko e me’a ko ē na’e ‘uhinga ki ai e Minisitā *MEIDECC* ia ‘oku hoko pe ‘ū me’a koiá, mo’oni ‘aupito e Minisitā Fakafofonga fika 5 ka ko e ngaahi me’a ‘oku hoko. Pea kou sio tonu pe ‘i he ngaahi me’a ko eni pea kou ‘ilo pau pe ngaahi me’a ko eni ka kou ‘atu pe ke mou tokanga ki he ngaahi me’a ko eni. Faka’ofo’ofa ‘aupito e fokotu’u pea ‘oku ou pou pou atu ‘Eiki Minisitā Pa’angá he ko e anga ia ‘a e fokotu’utu’u mo e fakakaukau ha me’a ‘e tokoni. Ka ‘oku tau faka’amu pe ‘e lava ka ‘e makatu’unga ia ‘iate kitautolu Hou’eiki, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, fakamālō atu ki he ‘Eiki Nōpelé ko e fokotu’u ē ke pe ‘e tali ‘a e ngaahi tu’utu’uni fakatonotonu ki he fakatau fakapule’anga 2020 koia ‘oku loto ki ai kātaki ‘o hiki ho nima to’omata’u pea mo e fakatonotonú.

Kalake Tepile : ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai e ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue lalahi, ‘Eiki Minisitā ki Muli, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Toutai, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Tokoni Palemia, ‘Eiki Palemia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fonua, ‘Eiki Minisitā Ngoue, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘oku loto ki ai e toko 11.

Sea Komiti Kakato: ‘Oku ‘i ai ha fakahā ‘oku ‘ikai ke fakahā loto ki ai kātaki hiki ho nimá.

Kalake Tepile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a ‘Uhila moe Langi Fasi, ‘Aisake Valu Eke, Taniela Liku’ohihifo Fusimalohi, ‘ikai ke loto kiai e toko 3.

Sea Komiti Kakato: Mālō, ko ē kuo tali ‘a e Lao ‘a e Ngaahi Tu’utu’uni, fakatonotonu ki he fakatau fakapule’anga 2020 pea ‘oku ‘amanaki ke hoko e taimi kātaki ‘o fakakakato mai ho’omou teuteú. Ko e kimu’a pea tuku atu ki he ‘Eiki Sea kou kole ke ‘apongipongi ka hoko atu ‘etau ngaahi ngāue mou teuteu mai kiai. Fu’u fuoloa ‘aupito e feme’a’aki ‘i he ‘aho ní ‘i he toumoliliu. Pea ‘i he’ene pehē ‘oku fiema’u ‘aupito ke mou fakamahino’i mai ko e hā e tefito’i fatongia ‘oku mou loto ke fai ki ai e tokangá.

‘Oku ‘i he ngaahi ‘asenita ‘oku hanga maí ‘oku tau ‘i he ‘oku ‘ikai ke lau ki ai ‘a e ngaahi līpooti fakata’u, fakamatala fakata’ú. ‘Oku tau ‘i he ‘asenita ‘e 15 pea ‘i he tu’unga ko eni ‘oku nounou e toenga e uiké. Pea koia ai ‘oku ‘i ai e faka’amu kimoutolu ‘oku ‘i taumu’á ke mou me’a mai ka e ‘uma’ā ‘a e ngaahi tokanga kehekehe meí he ngaahi tafa’akí. Tuku mai e ngaahi fehu’i, vave ka e ‘uma’ā foki ‘a e tokanga ki he taimi ke mou me’a mai ai meí he taimi ‘oku fai ai ‘etau fanga ki’i *break*. Ko ia ‘oku ou ‘oatu e fakamālō atu ka e tau hoko atu ki he Fale Aleá.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku toloi e Falé ki he 10 ‘apongipongi.

Kelesi (Ne kelesi tuku ai pe ‘Eiki Sea)

<010>